

Рк Ш5(24к)
Д72

М. ДРАЙ-ХМАРА

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЖИТТЯ Й ТВОРЧІСТЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Рк Ш15(2-4). 872 Інв. № 2432723Автор Фрай-Хмара М.Назва Леся Українка:Життя й творчість.Місце, рік видання Б.м., 1926.Кіл-ть стор. 156 с.- " - окр. листів _____- " - Ілюстрацій 1 арк. портр.- " - карт _____- " - схем _____Том _____ частина _____ вип. _____Конвюлт _____Примітка: Весь номер.

9.04.94.

Мас-

М. ДРАЙ-ХМАРА

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЖИТТЯ Й ТВОРЧІСТЬ

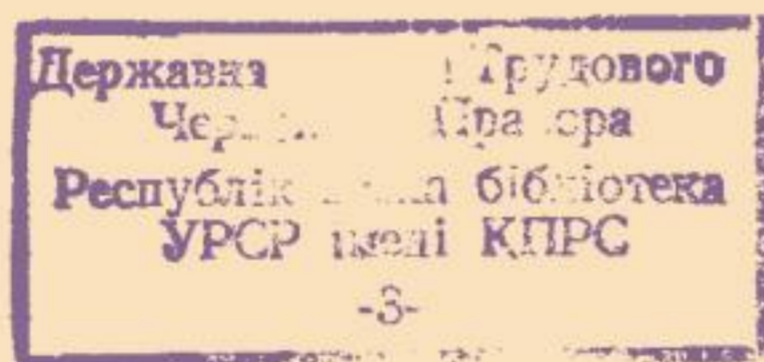

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1926

[92(Л.У.)+891.79.09]

з друкарні-літографії
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ—УАН

Київський Окрліт. № 1113, 1926.
Зам. № 3938. 3000 прим.

Державна ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КЛПС

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Лесю Українку мало розуміли, або й зовсім не розуміли її сучасники. Про це свідчить більшість критиків нашої письменниці. Говорить за це вона й сама.

До нас дійшов конспект однієї її поеми, якої так і не довелося їй написати. Конспекта цього склала не вона сама, а її мати, що приїхала до неї на Кавказ в той час, як вона була смертельно хвора. Було це за кілька днів перед смертю поетки.

„Коли я спочатку лиця прибула до Лесі на Кавказ, у Кутаїс — розповідає мати, — вона, лежучи хвора в ліжку, однак поривалась думкою до своїх творів; одного разу, при розмові про „Арго“, ¹⁾ згадала про свою обітницю, про ту поему, й сказала: — „Аву, спробую зазначити, як-би то воно виходило“. Ото-ж вона говорила, а я писала з її слів подаваний тут зміст її надуманої поеми“. ²⁾

Сюжета поеми взято з перших часів християнства. На передмісті Олександрії живе одна грецька родина саме в той час, коли нова віра почала чинити всякі утиски людям, що кохалися в давній науці. Теокрит, учений еллін, кохається в давньому античному писанні і має цілу бібліотеку папірусів. У Теокрита є син 17 років і донька 15. Обов'язані давній релігії. Одного разу приходять до їх старий сусіда, дуже збентежений, і каже їм, що батька їхнього християни схопили в церкві за те, що він „ширив ересь“, проповідуючи думки грецьких філософів. Він, батько їх, казав: „Нема рабів божих, є й повинні бути люди вільні тілом і духом“. Сусіда попереджає дітей, що розлютовані християни можуть прийти до них і понищити папіруси, яко писання „поганське“. Дівча плаче, потім радиться з братом, що робити. Зважають, що найцінніше треба заховати. І от уночі вони йдуть у пустиню й заривають папіруси у пісок. Сходить сонце. Діти стають навколішки, припадають до землі і молять Геліоса, щоб беріг він їхні скарби. Може, настануть кращі часи. Може, колись хтось знайде ті скарби й дізнається великої мудрости. „Геліосе, ратуй наші скарби!

¹⁾ Літературний альманах, що вийшов у Києві р. 1914-го.

²⁾ Арго, кн. I, 40.

Тобі й золотій пустині доручаємо їх!“ — закінчують свою молитву діти.

Ми подали тут зміст цієї поеми в її останній редакції. Але мати Лесина пише, що ця остання редакція значно відрізняється від попередньої: „Проказуючи Леся де-що зміняла — місце дії, останні слова. Перше хотіла закінчить прокляттям, потім сказала: — Ні, нехай „останнім акордом“ буде молитва до Геліоса“, — та й проказала ті слова, що стоять в кінці конспекту. — „От так і буде! — додала Леся на останку — як тільки зможу писати, зараз напишу й пошлю“. Та цьому бажанню не судилося справдитись!. Зостався конспект“. ¹⁾

Оскільки автобіографічною була-б ця поема, якби вона, була написана, не доводиться, здається, й говорити. В-останнє, перед смертю, Леся думав про долю своїх творів.

Вона знав, що її не зрозуміли, не оцінили ті, що жили з нею, — але чи зрозуміють і оцінять її майбутні покоління? І стало тривожно на душі. Невже марно перегоріло її життя? Невже праця її — Сізіфова праця? І в серці прокидається одчай, а з уст виривається слово прокляття. Та це тільки спочатку. З незміримих глибин духу вириває потужне — *contra spem spero!* — і біль вгамовано, і серце просвітліло: — „Ні, нехай „останнім акордом“ буде молитва до Геліоса“.

Широкі верстви українського громадянства не розуміли Лесі Українки, не сприймали її творчости. По-над усе, в тому числі й по-над художню творчість, ставилася потреба дня. Із творів красного письменства серед нашого суспільства користувалися популярністю тільки загальноприступні белетристичні речі. Лесина-ж творчість з неукраїнськими темами та побутом, творчість, що виходила геть по-за межі нашого етнографічного життя, здавалась йому чужою й непотрібною. Суспільство не помітило її, обминуло.

Що сказати про наші часи? Чи доросли ми до розуміння тих скарбів ідейних та літературних, що залишила нам у спадщину Леся Українка? Дорости ми доросли, але... не всі: ще не стала її творчість близькою широким масам нашого суспільства, ще не ввійшла вона, яко могутній чинник, в наше ідейно-культурне життя. Тепер ми спостерігаємо чималий інтерес до Українки: вийшло нове видання її творів, друкуються листи в „Червоному Шляху“, пишуться статті й розвідки про неї. Можна сподіватися, що й момент оцінки Лесиної творчости та популярність її серед широких кол суспільства прийдуть невдовзі. Майбутнє, для якого вона писала, вже настає, або настане в найскоршому часі.

Київ. 1924, лютий.

М. Д-Х.

¹⁾ Там само. 40.

Життя Лесі Українки.

I

Ще колись Євшан сказав: „Леся Українка належить до тих постатей в літературі, які по-за своєю творчою діяльністю не мають своєї „біографії“¹⁾. Почасти так. Всі свої сили, всю свою внутрішню енергію Леся вклала в творчість і тільки нею і для неї жила. Через творчість вона єдналась з оточенням, пізнавала речі, людей, увесь світ. Творчість була для неї — все. Тому-то писати життєпис Лесі Українки, окремо від її творчості, здавалось-би річчю зайвою й непотрібною. Але є в тому життєпису такі риси, що проливають світло на творчість письменниці в цілому й дають можливість встановити иноді генезу того чи іншого літературного твору.

Досі ми не мали біографії Лесі Українки. Та й тепер за браком матеріялу писати її передчасно. Листи письменниці й до цього часу перебувають у приватних осіб, родичів або знайомих її, і використати їх немає можливости. Частина їх уже пропала²⁾. Можливо, що те саме буде і з рештою, якщо їх не зберуть тепер-же й не передадуть у відповідне місце. Мемуарів про Лесю не написано жодних. Навіть не зібрано й не систематизовано всіх її творів літературних, критичних, публіцистичних, то-що. Де-які з них і досі не видруковані, а інші хоч й видруковані, то в таких журналах та збірниках, що їх трудно роздобути й використати.

Те, що подається тут, складено, головним ччином, на підставі статті Л. Старицької-Черняхівської³⁾ та її оповіданнів,

¹⁾ М. Євшан. Леся Українка. Л. Н. В. 1913, X, 50.

²⁾ Маємо на оці листи Лесі Українки до Л. Старицької-Черняхівської, в яких було багато пояснень до окремих творів письменниці.

³⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л. Н. В. 1913, X, 12—31.

листів М. Драгоманова до Лесі Українки¹⁾, листів Лесі до матери та до брата Михайла²⁾, статті Л. Шишманової-Драгоманової³⁾ та тих відомостей, що ми дістали від К. В. Квітки. Цього матеріялу вистарчас тільки на те, щоб встановити основні контури в житті та літературній діяльності нашої письменниці.

Леся Українка (*Лариса Петрівна Косач-Квітка*) народилася р. 1871-го, дня 13 лютого за старим стилем, в м. Звяглі⁴⁾ на Волині. Батько Лесин *Петро Антонович Косач* і під час її дитинства й потім був головою мирових посередників та повітовим маршалком в різних містах Волини — то в Звяглі, то в Луцькому, то в Ковлі. Родом він із Мглищини, з того кутка північної Чернігівщини, що лінгвістично належить уже до Білорущини. Почував себе Петро Антонович українцем, хоча по-українському не балакав. Але треба зазначити, що він взагалі не знав ніякої іншої розмовної мови, крім російської. Проте-ж читав він по-українському вільно й міг, напр., перечитати за ніч цілу книжку Літературно-Наукового Вісника. Був він членом Старої Громади й акуратно відвідував редакційні збори „Киевской Старини“, а в важніших випадках навіть спеціально приїздив для цього з Волини. Він ніколи не жалував грошей на українські видавничі справи, й, напр., 1-й випуск Лисенкового збірника українських пісень, що вийшов у Липському, виданий був його коштами⁵⁾. Багато українців вибилося на торовану путь, як-раз завдяки Петрові Антоновичу. Так він вивів у люди відомого українського етнографа Ів. Рудченка. За його-ж допомогою перебрався Лободовський із Харківщини на Волинь, щоб там переводити наукову працю збирання словарного матеріялу. В звязку з цим Лободовським він був навіть замішаний у одну жандармську справу. Це був з природи скептик, і його

¹⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. Червоний Шлях 4 — 5, 187 — 200. X. 1923 (подав Ів. Ткаченко).

²⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Чер. Шл. 6 — 7, 187 — 196 та 8, 241 — 252. X. 1923 (подав Ів. Ткаченко).

³⁾ Л. Шишманова-Драгоманова. Леся Українка. Рада, 1913, № 253.

⁴⁾ Так звуть волиняки м. Новоград-Волинський. Це — стара назва, що залишилася й по цей час.

⁵⁾ Див. Життєписи українських діячів. Микола Лисенко. Спогади і думки Олени Пчілки, стор. 34.

критичне відношення до українського письменства пояснюється, мабуть, тим, що він прикладав до українських творів ту саму мірку, що й до інших — російських, польських, то-що, а тодішні українці думали, що все українське треба хвалити вже тому, що воно українське. Він був щирим приятелем М. Драгоманова, з яким разом брав участь у недільних школах, і це приятелювання й привело його до одруження з сестрою Драгоманова Ольгою Петрівною, матір'ю Лесі Українки. Взагалі це була широко освічена людина, що пильно стежила за розвитком науки й письменства й не забувала книжки до самої смерті. Особливого впливу на Лесю Петро Антонович, може, й не мав, хоч дуже любив її й допомагав орієнтуватися в справах політичних та соціальних ¹⁾.

Мати Лесина *Ольга Петрівна* — рідна сестра Мих. Драгоманова й відома українська письменниця, що виступала під псевдонімом *Олени Пчілки*. Родина Косачів була досить численною — вона складалася з восьми душ. Дітей було шестеро: два хлопці та четверо дівчат. Найстарший був Михайло, ²⁾ за ним ішла Леся.

Пізніше батько Лесин купив у с. Колодяжному, в кількох верстах від Ковля, маєток, і в тому Колодяжному, власне, і пройшли дитячі роки Лесі.

Про дитинство її згадують найближчі товаришки — Л. Шипманова-Драгоманова та Л. Старицька-Черняхівська. „Вона була по натурі *тиха* — розповідав перша, — розумна, слухняна дитина, котру нам, *буйним*, ставили завше, як приклад розсудности“ ³⁾. У „буйних“ дітей енергія завжди виявляється в рухах; вони ні над чим не замислюються і люблять веселі гулянки. У „тихої“ Лесі уже в дитинстві помічавмо зосередження на внутрішньому житті. Забави, в яких вона брала участь, мають не дитячий, а скорше літературний характер. „Цілий день бігавмо по усім усюдам і ціле літо гравмо все одну гру: *Іліяду й Одисею*“ ⁴⁾ В цих епічних грищах Леся була завжди *Андромахою* — „втіленням усіх добродійнів“.

¹⁾ Про П. А. Косача дав. у О. Пчілки. Рідний Край, 1909, 7.

²⁾ Виступав пізніше в літературі під псевдонімом *Михайла Обачного*.

³⁾ Л. Шипманова-Драгоманова Рада 1913, № 253.

⁴⁾ Там-же.

„Коли я згадую свої дитячі роки—пише Л. Старицька-Черняхівська, — я бачу все весняний день: повно золота й світу, — все блищить і сміється навколо, і серед того сміху й блиску постать *блідого дівчатка* з глибокими, розумними очима і лагідною ухмілкою на вустах“ ¹⁾ „Вже й тоді Леся мала *хворобливий вигляд*, була тиха, соромлива, серед гуртка „*безшабашних*“, як водиться, гімназистів і Леся і Михайло почували себе, мабуть, трохи ніяково.“ ²⁾ „Тиха дитина“ поміж „буйних“ дітей, „блїде дівчатко“ з „хоробливим виглядом“ серед „безшабашних“ гімназистів, — цей контраст де-далі, то все більше всилюється, став помітнішим, яскравішим і тільки пізніше в процесі творчого надхнення потрохи нівелюється, знаходячи для себе погідніші ноти.

II.

Иноді родина Косачів проживала в Києві. Тут Леся зазнаоїмилася з Л. М. Старицькою-Черняхівською. „Виразно виступав момент — оповідає остання, — коли між нас уперше зародилася певна приязнь. Були ми тоді ще дітьми підлітками, я ходила до гімназії, — Леся-ж і Михайло (старший брат Лесин) до гімназії не ходили. Як діти, що виховуються не в гімназії, а вдома, вони були далеко серйозніші й освіченіші за нас. Одрізнялися вони від нас і мовою і одежою. Балакали й ми по-українськи, але це вже була якась мішанина з російщиною, що затопляла нас в гімназії, — Леся-ж і Михайло балакали добірною мовою, бо вони і вчилися на ній; що-ж до одєжі, то й тут вони відрізнялися від нас: скільки пам'ятаю Лесю і Михайла, — все пам'ятаю їх в доброму українському вбранню. — Михайла в сірій чумарочці, Лесю в спенсері, в вишиваній сорочці, білява голівка гладенько перев'язана стьожкою.“ ³⁾

Одного разу в господі Старицьких зібралося молоде товариство. Між ним були й Леся та Михайло. Л. Старицька з якоюсь групою гостей завзято диспутовала про полабських слов'ян, відстоюючи ту точку погляду, що вони

¹⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л. Н. В. 1913, X, 13.

²⁾ Там само, 13.

³⁾ Там само, 13.

взагалі існували, але та група з цим не погоджувалась і перемагала в диспуті Старицьку. Тоді на підмогу їй виступили Леся й Михайло, що стояли до того осторонь і мовчали. Вони так гаряче й так ґрунтовно обстоювали існування полабських слов'ян, що противники того навіть не сподівалися. І вони перемогли. „З цього моменту — каже Старицька-Черняхівська — почалась між нами інтенсивна приязнь, — полабські слов'яни з'єднали нас. Цей факт, що так рельєфно стоїть в моїх спогадах, свідчить про вищий рівень Лесиної освіти і взагалі про вищий настрій її душі. В той час чи й було Лесі 12 років, — вік, коли існування слов'ян і германців і взагалі всієї білої, жовтої й чорної раси цілком не турбує людину“. ¹⁾

Із спогадів Старицької-Черняхівської видно, що Леся, залишаючись по-за мурами казенної російської школи, не тільки нічого не програла, а, навпаки, багато виграла. Косачі, приїжджаючи з Колодяжного до Києва на зиму, наймали тут для своїх дітей хатніх учителів, здебільшого студентів, і таке чисто приватного характеру навчання давало, очевидно, далеко кращі наслідки, ніж гімназіальна „зубрьожка“ „отсюда і досюда“. При такому навчанні Леся вийшла серйознішою й освіченішою від багатьох дітей свого часу. Надзвичайно важливим є й те, що навчання провадилося рідною українською мовою, завдяки чому дитина не відривалася від національного ґрунту.

Не можна не вбачати в цьому великого виховавчого таланту її матери, що весь час стежила за освітою своїх дітей та керувала нею. Як не тяжко було в ті часи учити дітей по-українському (бо жодного українського підручника тоді не було), все-ж-таки мати Лесина, жінка високо інтелігентна й глибоко переконана українка, переборола всі труднощі й добилась того, що її діти здобули солідну освіту.

Вплив матери на Лесю Українку, особливо спочатку, коли її світогляд був ще в періоді організації, стоїть понад усякими сумнівами. Тільки завдяки матері Леся зробилася *українською* письменницею. Ось як пише сама Олена Пчілка про це в листі до Омеляна Огоновського: „В дітей

¹⁾ Там само, 13.

мені хотілося перелити свою душу й думки, — і з певністю можу сказати, що мені це вдалося. Не знаю, чи стали-б Леся й Михайло українськими літераторами, коли-б не я? — Може-б стали, але хутчій, що ні... Від батька вони не могли-б навіть навчитись української мови, бо він нею не вмів говорити. Власне я «наважила» й завше оточувала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, — щоб вони змалку пізнали її як-найбільше. Життя зі мною та посеред волинського люду сприяло тому¹⁾.

Останні слова вказують на те, що Олена Пчілка виховувала свою доньку не тільки в *національному*, але й у *демократичному* дусі. Це potwierджує на підставі Лесиних слів К. В. Квітка. Маленька Леся не цуралась селянських дітей, росла вкупі з ними, знайомилась з їхнім побутом та психологією, переймалась мітичним світоглядом села. І, очевидно, як результат оцього співжиття з волинською народньою стихією, і з'явився її найкращий художній твір — „Лісова пісня“. Що Леся дуже добре знала народне життя, а надто життя селянських дітей, видно з її оповідання „Приязнь“, де чудово змальовано дитячі типи з волинського Полісся.

В одному вірші, де Леся згадує своє дитинство, розповідається, як вона з дітьми ходила на віче і як вони, маленькі революціонери, радили там раду та співали червоних пісень. В вірші „Забуті слова“ пригадує вона одну жінку, яка навчала її, семилітню дівчинку, цих „червоних необачних слів“. Жінка та розказувала їй про своїх замучених братів, про золоту волю, і в речах її зривалися грізні вирокі всім тям, що лили кров. З цих запальних розмов запам'ятала вона не слова, а тільки барву їх, раптову мелодію, що й досі бунтує їй кров. Таким чином *бунтарство*, що характеризує всю Лесину творчість, було прищеплено їй ще замолоду. Революційна пісня, якої співала вона на дитячому вічі, ніколи не затихала в її серці і завжди стояла на сторожі, щоб кожен раз будити душу від сна.

Від матери Леся вчилась народніх пісень. Шишманова-Драгоманова, згадуючи про це, розповідає, як одного разу

¹⁾ Ом. Огоновський. Іст. літ. рус., ч. III, від. II, 1127.

вся Косачівська родина виїхала на полювання; всі розбрелися по лісу, а „Леся тимчасом сиділа і плела віночки з квіток та жита та співала вже трошки зі мною та мамою своєю українських пісень. І пісні ці я теж ще пам'ятаю, пісні інші, як ті, що співала на Полтавщині: „Виступцем тихо йду“, „Посію я рожу, поставлю сторожу“, „Бувайте здорові, шляхи та дороги“, а далше „звягельськії люди“... От так то сидить маленька Леся, держить віночок з волошок і співає з нами тихесеньким голосом“.¹⁾ Пісень цих від Олени Пчілки навчилася й донька Драгоманова: „Багато знала тітка тих пісень, і багато навчилась і я їх від неї, і довгі-довгі роки співала я їх батькові на далекій чужині, і часто, скінчивши, бачила сльози на його ясних очах“²⁾.

Багато пісень перейняла Леся й безпосередньо від волинського люду в часи дитинства та в ранній молодості, хоча треба признати, що таке захоплення народними піснями з'явилося у неї не без впливу матери: „Олена Пчілка з любов'ю переносило в родинне життя кращі мелодії, які находила в народі“³⁾. Більшу частину цих мелодій Леся тримала в пам'яті весь свій вік і ще в кінці травня та на початку червня 1913-го року, тоб-то за півтора місяці перед смертю, диктувала тексти до них К. В. Квітці, в наслідок чого й з'явився відомий збірник „Народні мелодії з голосу Лесі Українки“, упоряджений Климентом Квіткою й виданий „Часом“ у Києві р. 1917. Упорядчик зазначає, що де-які весняні танкові пісні Леся запам'ятала зовсім малою, либонь п'ятилітньою дитиною, і то на його погляд, був несвідомий ще початок її чинности. „За складанням цього збірника — додав він — застала її остання смертельна стадія її хвороби. Вона диктувала ці тексти ще кілька днів після того, як покинула від знесилення свою останню повість „Екбальганем“. Ото-ж її життєва праця, почавшись з народньої пісні і відбігши потім дуже далеко, скінчилася народньою піснею“⁴⁾.

¹⁾ Л. Шипманова—Драгоманова. Рада, 1913, № 253.

²⁾ Там само, № 253.

³⁾ Народні мелодії з голосу Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка, ч. I, Київ 1917, 1.

⁴⁾ Там само, 2.

III.

Ще замолоду, коли Лесі було 11-12 років, у неї з'явилися перші ознаки туберкульозу, хвороби, з якою боролася вона усе своє життя і яка кінець-кінцем пододала її. Постать „блідого дівчатка“ з „хворобливим виглядом“, накреслена товаришками дитинства, пояснюється, очевидно, тим, що Леся ще тоді, на зорі свого молодого життя, переживала інкубаційний період страшної хвороби. З цієї причини мати часто приїздила з Лесею до Києва, а вкінці 80-х та на початку 90-х років відбувся ряд Лесиних подорожів до Криму, вражіння від яких зафіксовано в циклах віршів — „Подорожі до моря“ та „Кримських спогадах“.

Хвороба змушувала Лесею пролежувати цілі місяці в ліжку, а кругом буяло життя, розцвітали весни, сміялося сонце. Товариші й товаришки її були щасливі — вони були вільні, вони тішились, що в них не було ніякого горя. Та Леся ніколи не скаржилась на своє лихо, мовчки переносила його і терпеливо, наче доросла людина, вилежувала в своїм ліжку. Вона всіх запевняла, що це нічого, що вона хутко вичуняє, що все буде гаразд. Але роки йшли, і Леся не видужувала. Іноді помічалось поліпшення в стані здоров'я, потім знову ставало гірше.

Спочатку недуга вдарила на руку. Це завдало багато горя маленькій Лесі, бо вона дуже любила музику, а слаба рука не дозволяла їй грати на фортепіано. Перше горе своє Леся оспівала в одній елегії — „До мого фортепіано“. Вона прощався з своїм інструментом, немов з другом, з живою людиною, з якою звикла ділитися журбою, сумними думами і веселими. Момент цей передчувався нею ще раніш:

Картина повстає: зібравсь гурточок,
провадить речі, і співа, й гука,
на клавішах твоїх швидкий, гучний таночок
чиясь весела виграва рука.
Та хто це плаче там, в другій хатині?
чье ридання стримане, тяжке?..
Не сила тугу кривить такий малій дитині,
здавило серце почуття гірке.
Чого я плакала тоді? чого ридала?
Тоді-ж кругом так весело було..
Ох, певне, лихо серцем почувала,
що на мене, мов хмара грізна, йшло!

Знову той болючий контраст! На клавішах чиясь весела рука виграв швидкий гучний таночок, а в сусідній хатин-душиться від стриманого ридання мала дитина, що серцем передчував біду. Вона нікому не признається, що в неї на душі, ні з ким не поділиться своїм горем,—тільки від „друга“ не ховається вона й перед ним одним спо-відається:

Хоч я не завжди щиро говорила
з людьми, хоч тяжкий розпач мій
від рідних, милих, найлюбіших крила,—
та не від тебе, любий друже мій.

Яка сила волі! Розпач гнітить її, жаль розривав серце, але ні скарг, ні сліз нема. Ніхто їх не чув й не бачить—вони залишаються в ній, щоб потім вибухнути в звуках надхненних пісень. Чим було для Лесі-дитини фортепіано, тим для Лесі-поетки стала творчість.

Самотність, відірваність від молодого товариства привели Лесю в світ фантазії, надзвичайний і дивний. Вона цікавилась малюнками, що знаходила в великих книжках, і, розглядаючи їх, придумувала для них таємничі історії, до яких вони ставали ілюстраціями. Це дитинство Лесі, як оповідала вона сама Старицькій-Черняхівській, перейшло в хмарах фантазії. Дуже вабила її до себе середньовічна романтика, вік лицарства. Тільки-ж чарували її не принці, укриті таємницею, не вродливі королівни і не ті горді переможці, що зваливши сперечника, промовляють люто: „Здайся!“ — ні, погляд її спускався нижче — на того, хто розпростертий, до землі прибитий списом, говорив: „Убий, не здамся!“ Останні слова стали назавжди девізом для Лесі Українки, бо й вона була під загрозою, бо й до її хворих грудей переможне життя приставляло списа, — а жити хотілось і вірити хотілось, що світ хороший, чудесний. Відціля й ненависть до переможця, відціля й девіз: „Убий, не здамся“.

Прошло дитинство, зникла гарячка, що між примарами її грали мрії, але сами мрії не зникли:

Роки любії, дитячі,
як весняні води зникли,
але гомін вод весняних
не забудеться повік.

В гомоні вод весняних чути вже й иншу нотку—громадську. Леся ототожнює себе, поваленого на землю, але ще не подоланого лицаря, з цілим народом українським. Не раз здається їй, що вона сидить у полоні, невидимою рукою закута в кайдани. В руці у неї ще неполамана зброя, але кайдани не дають їй порушити рукою. І сниться їй бойовисько, і прислухавтсья вона, чи чути наше гасло, чи видно нашу короговку. Стало глухо навколо і тихо—не чути гомону з бойовиська. І хочеться гукнути їй:

Хто живий? Зійди на вежу,
подивися наоколо!
Подивись, чи в полі видко
нашу чесну короговку?
Коли ні, не хочу жити,
хай мені відкриють жили,
хай джерелом кров поллеться,
згину я від згуби крові.
Будь проклята кров ледача,
не за чесний стяг пролита!

„З братом Михайлом — розповідав Старицька-Черняхівська про Лесю та її брата — вони були великі приятелі і доповнювали один одного. Життя їх внутрішнє точилося цілком окремо, в їх потайний світ не заходив—old people. Одною з улюблених забавок Лесі і Михайла було відобравання різних сцен з лицарського або героїчного життя, і Леся, як оповідала вона мені, так захоплювалася самою дією і становищем особи, яку вона мусіла уявляти, що цілком забувала за дійсність“.¹⁾

Оці факти з дитячого життя Лесі Українки проливають світло на де-які моменти її творчості. Найголовніші з них — це *екзотичність сюжету та драматизм* в її творах. Екзотичність сюжету, на нашу думку, треба пояснювати як-раз тим, що Леся в дитячих літах дуже захоплювалася лицарською поезією. Про те, що це захоплення середньовіччям, поривання в світ фантазії стоїть в тісному звязку з її відокремленим життям, з її самотністю, ми вже говорили. Звичайно, це не єдина причина, бо нею однією й не з'ясуєш усього явища, але безперечно, що

¹⁾ Л. Старицька - Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л. Н. В. 1913, X, 15.

цим стимулом викликані були, напр., ранні поеми Лесі, написані на екзотичні сюжети—„Давня казка“, „Роберт Брюс“, то-що. Що-ж до драматизму Лесиних творів, то нам здається, що він почасти випливає з того драматизму, яким просякнено було власне життя письменниці.

IV.

Літературна діяльність Лесі Українки розпочинається дуже рано. Коли їй було всього тільки 12 років, вона написала першого свого вірша „Ні долі, ні волі у мене нема“. Приводом до написання цього віршу стався сумний факт з життя Косачівської родини—тітку Лесину, сестру її батька, було заслано на Сибір. Після першого віршу з'явився другий, третій, і в скорому часі Леся стала письменницею.

Перші літературні кроки робилися, звичайно, під доглядом матери. Ми вже згадували про те, як Олена Пчілка хотіла перелити свою душу й думки в дітей, як вона намагалася зробити з Лесі та Михайла українських літераторів. Вона утворювала для них таку атмосферу, що сприяла розвиткові їх літературних здібностей та заохочувала до праці. В перших своїх поемках, наскрізь конвенціональних і несамотійних, Леся наслідує матір. Так, напр., поемка „Самсон“, написана на біблійну тему, ясне діло, виникла під впливом Пчілкиної „Дебори“, бо й манера переспівування біблійних тем у обох них однакова.¹⁾ Всім відомо тепер, що мати проглядала Лесині літературні справи й де-що в них виправляла. Як Леся, як і її мати, друкувалися в одних галицьких часописах. Мати-ж видала на свої кошти Лесині переклади Гайне та першу оригінальну її збірку „На крилах пісень“. Можна сказати, що всі виступи Лесі Українки на літературному полі, принаймні в першому періоді її діяльності, не обходилися без тієї, чи іншої допомоги матери, яка всіх заходів вживала, щоб її донька стала українською письменницею.

Лесин брат Михайло по скінченню класичної гімназії вступив до Київського університету. Старицька-Черняхів-

¹⁾ Як свідчить К. В. Квітка, Біблію Леся Українка читала не раз, відносячись до неї, як до фольклорного матеріалу.

ська характеризує його, як людину надзвичайно гарну, молоду, чесну, енергійну й веселу. Леся й Михайло дуже любили одно одного—поміж ними ще з дитинства встановилась глибока приязнь, яку потім зміцнили спільні літературні інтереси. Коли Леся жила в Колодяжному, а Михайло в Києві, вони листувалися і в цьому листуванні відбивали свої погляди на життя та на письменство.

Ми маємо перед собою оце тепер два Лесиних допіру видрукованих листи до Михайла: одного віршованого, другого прозаїчного ¹⁾. Перший датований березнем, другий 18-м травня 1890-го року. Це той час, коли Леся працювала над Гайне. Початок першого листа навіть в стилі має щось Гайнівське, жартівливе, що взагалі для Лесі не характерно:

„Которогось там марта
і 90 рік!
Сьогодні двам і числам
Я загубила лік.
Михайлику мій любий!
Я зважила собі
сьогодні написати
у віршах лист тобі.
Перо й чорнило маю,
надхнення лиш нема!
А надо мною муза
стоїть, як стовп, німа.
В лихім гуморі муза,
так само як і я,—
прив'язана за ногу
фантазія моя“ ¹⁾

Далі Леся дає братові справоздання з свого життя—розповідає, з якою мукою переписувала вона Гайнові пісні та як збирається перекладати Мюссе:

„Тепера буду мучить
Альфреда де-Мюссе,
і як допоможуть музи,
то подолаю все.
Перекладу найперше
елегію „Lucie“,
там „Le mie prigioni“,
а там і „ночі“ всі.

¹⁾ Див. „Черв. Шлях“ 8, 246—252.

¹⁾ Там само, 246—247.

Помучитись прийдеться
з усім тим не на жарт,
але-ж „козацька слава“
теж чого-небудь варт!..“¹⁾

Лесю цікавлять літературні справи Київської „Плеяди“ самого брата. Вона питає його, чи буде він писати своє „Нечімнеє“, чи вже зібрався їхній conseil législatif, говорить навіть про обгортку якоїсь книжки, що мають вони спільно видавати.

З другого листа видно, як трудно було хворій Лесі писати, як мучила її недуга. Безнастанну боротьбу з нею сама вона прирівнює до здійснення „сізіфового каменя“ угору. На тлі цієї боротьби й виникають ті „безнадійно-надійні“ вірші, що вона послала братові:

„ Я на гору круту крем'яную
буду камінь важенький здійсмати
і, несучи вагу ту страшную,
буду пісню веселу співати.
Я співатиму пісню дзвінкую,
розганятиму розпач тяжкий,—
може, сам на ту гору крутую
підійметься мій камінь важкий!“²⁾

„Як ти думаєш, чи підійметься?—питає вона брата— Гей, навряд,—не такий то камінь!.. Бо то, бачиш ти, я так думаю, що не минути мені ножа чи то кацапського, чи то німецького (мама каже, що зимою поїду до Відня), а вже бо мені так не минеться. „Кому, кому доведеться, а купому не минеться!“ Ото-ж-то... Жаль якось і вимовить, але мушу сказати, що моє оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісінько, отак таки зовсім надаремно! А прибиток хіба тільки той, що тепер знов хожу на двох милицях, що болять ноги в ступнях і через те я хожу по-котячому, та ще й спина болить гірш, ніж перше — більше яких трьох минут не можу рівно сидіти, ні на що не спершись. От така-то твоя сестра ледача, Михайлику! Та таки й зовсім ледача я стала: пишу маленькі віршики для власної втіхи й розривки, а роботи—жаднісінької! перекладу—нікоторого. Лусіє так на 15-ти стрічках і стала. Казки для галичан не написані. А мої незчи-

¹⁾ Там само, 248. ²⁾ Там само, 250.
ЛЕСЯ УКРАЇНКА.

сленні „теми“—гай, гай, що з ними бідними сиротами буде? Тож-то здумай: поки переписала для „Буковини“ (я тепер сотрудник „Бук.“, „Бібліот. для молодіжи“) два вірші, то тричі лягала—чи хто таке чув? Ти вже про це хоч нікому з Плеяди не кажи, або хіба для „отрицательного примера“. Однак що ти думав, коли питавсь, чи скінчені „Les nuits“ і „Lucie“,—аже-ж це страшенне діло, аже-ж це я тобі скажу так: за два місяці людина сказитись то може, але перекласти, „Les nuits і „Lucie“ Alfred de Musset—ніколи в світі! Еге-ж, надто ви швидкі, панове браття-молодці, бо це робота хоч-би й не на мене, що вже зледащила так, як от чуєш. А вже що я радісінька, що переписала Гайне перед тією капосною повязкою! бо тепер я вже не знаю, як-би то я його переписувала. Моя бідна „la grande Oulita“ тепер, може, й на миші переведеться непереписана, коли не знайдеться спасеної душі, щоб переписала, бо не хутко дочекається вона чести мого власноручного переписування... Тут іще біда—від якоїсь, невідомої мені, причини мій почерк ще гірше, ніж був, зробився!!! Сказано, одна біда не йде, а копу за собою веде. Одна тільки й потіха серед копи лих, що я на фортеспіано немов трохи лучче стала грати (це вже, бачиш, мені так здається), але зате довго не можна грати, бо не всижу. От зовсім я тепер „немов птах над моря водами“! ¹⁾

Навколо розбурхані хвилі „житейського моря“, а вона як птах самітній над ними. Де-ж подітись, куди летіти?—В царство „дзвінкої пісні“, в казку, бо-ж иншого виходу немає, бо до життя, до „весняного раю“ не пускають „липкі кайдани“. „Невже ти так-таки й не приїдеш до нас—питає Леся брата,—а вже в нас позюмки настали! Ліси наші гомонять, жита наші хвилюють, садки буйно зеленіють, у нас тепер чистий рай“... ²⁾ А через кілька рядків: „Я ще ні разу не була у гаю“. ³⁾ „Чистий рай“ десь далеко гомонить і хвилює, а в думці одно: „не минути мені ножа чи то кацапського, чи то німецького“. Тоді приходить „Аполло-ясний бог“ і пригадує „дивну казку“:

„Соловейковий спів на весні
лється в гаю, в зеленім розмаю,
та пісень тих я чуть не здолаю,

¹⁾ Там само, 250—251. ²⁾ Там само, 252. ³⁾ Там само, 252.

і весняні квітки запашні
не для мене розквітла у гаю.
Я не бачу весняного раю,
тільки співи та квіти ясні,
наче казку дивну пригадаю
у сні!“)

Відколи Михайло став студентом, мати з Лесею почали наїздити до Києва частіше. Вони спинялися в тім будинкові Сикорського на Тарасівській вулиці, де жив Михайло, і коло них почала гуртуватися молодь.²⁾ В Києві Леся знайшла для себе гарне літературне оточення. Перш за все вона зустріла тепле відношення з боку родини Старицьких, що була в дружніх відносинах з родиною Косачів. „В наших обох родин, Старицьких і Косачів—пише Л. Старицька-Черняхівська,—панував особливий літературний дух; тому, хто мав хоч іскру таланту, не писати тут було цілком неможливо. Тут завжди писали, розбирали твори, читали їх, видавали збірники і взагалі жили в осередку громадських і літературних інтересів. Як Ольга Петрівна³⁾, так і батько мій підтримували кожного, хто виявляв найменше бажання займатись літературою, розжеврювали найдрібнішу іскру таланту“⁴⁾.

Друга родина, що радо привітала молоду письменницю, була родина Лисенків. Серед неї літераторів не було, проте-ж в родині цій дуже цікавилися українським письменством, українською книжкою, і кожна нова сила, що прибувала до неї, зустрівалася щиро й привітно.

Літературна праця Лесина тимчасом посувалася вперед. Вкупі з товаришем її брата М. Славинським вона береться перекладати Гайне. Оця робота над перекладанням німецького класика спричинилась до того, що Леся удосконалила свою поетичну техніку. „Книга пісень“ Гайне в перекладі Лесі Українки та Славинського вийшла

¹⁾ Там само, 252.

²⁾ Від К. В. Квітки довідалися ми, що Михайло Косач по скінченню університету був доцентом фізики спочатку при Дорпатському, а потім при Харківському університеті. Одружений був з Ол. Судовщиною. Помер р. 1903-го в Харкові.

³⁾ Мати Лесина.

⁴⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 15.

у Львові р. 1892-го. Того-ж року „накладом авторки“ видано було у Львові й першу оригінальну збірку її „На крилах пісень“.

День появи перших Лесиних книжечок у Києві Старицька-Черняхівська описує так: „Пам'ятаю, як зараз, той день, коли Леся, молодесенька на той час дівчина, тоненька й висока, в гарному українському вбранню, прийшла до нас з цими двома книжечками. Це було спільне свято. Батько мій наклав на носа пенсне, взяв розрізалку, ласкаво погладив сіро-блакитний томик, як любу дитинку, і почав обережно розрізувати листи. Це-ж було не те почуття, з яким ми беремо тепер нову українську книжку,—це було почуття святобливої радості: ця-ж книжка, що переїхала з такою великою небезпекою чи то в конверті, чи то в чиїсь широкій кешені зза кордону,—лежала тепер перед нами свіжа й лагідна, як реальна звістка про можливу долю українського слова, про якесь далеке майбутнє життя. Ми всі, разом з молодим автором, посідали навколо,—батько мій чудово деклямував, через те всі любили слухати, як він читав уголос. Перечитано було всі вірші Лесині, де-які по кілька разів. Тато був у захваті, він цілував Лесю і по своїй звичці так душив її, що можна було думати, він її й зовсім зламає в своїх дужих обіймах. Одначе справа не кінчалася тільки хвалою, зараз починалася й пильна критика, але критика дружня, котра бачить хиби твору і бачучи їх, завдається метою не принизити або висміяти автора, а звертає на них його увагу, щоб він сам зрозумів і завважив їх. Ця критика панувала в нашому колі: старші й молодші автори завжди читали свої твори товаришам і радились з ними“¹⁾.

Літературне українське життя в той час, як Леся перебувала в Києві, мало переважно гуртковий характер. Гуртки існували нелегально, збираючись по приватних помешканнях—подалі від очей поліції. Відоміші з них—„література“, „хрестоматія“ й „читанка“. Гурток „Література“ (він-же звався й „Плеядою“) збирався у М. В. Лисенка що-суботи. Сюди входили й старі, й нові письменники. В центрі стояли М. Старицький, Олена Пчілка й

¹⁾ Там само, 16.

М. Лисенко. З старшої генерації тут були — О. Кониський, К. Михальчук та М. Ковалівський, з молодшої—Леся Українка, її брат — Михайло Косач, М. Славинський, М. Грушевський, Б. Боровик, Є. Тимченко, І. Стешенко, О. Черняхівський, О. Остроградський, О. Романова та багато інших. Літературний гурток мав завдання перекладами творів світового письменства збагатити письменство українське, що допіру почало виходити за межі вузького етнографізму. Самійленко перекладав Данте, Мольєра та Беранже; Леся—Гайне; Славинський—Гайне та Гете; Стешенко—„Жанну Д. Арк“ та Беранже; Черняхівський—„Розбійників“ Шілера та „Подорож на Гарц“ Гайне; Тимченко—„Калевалу“ і т. д. Але поруч з перекладами читалися й власні, оригінальні твори.

Після читання та обмірковування творів поодиноких авторів починались мрії про українську пресу, школу, про українське життя, закладались програми нових праць. Деякі з цих мрій гурток намагався перевести в життя. Так, напр., ухвалено було зреформувати „Зорю“ й „Дзвінка“, для чого навіть складено було „літературне бюро“. Молодшим доручили стати на чолі „Дзвінка“.

Леся з великою охотою й запалом взялася за справу дитячого журналу. Було складено вже кілька чисел з оповіданнями, науково-популярними статтями, з віршами і навіть загадками та віршованими шарадами для менших дітей. Шаради Лесині були дуже дотепні й веселі. Але „мрії“ скоро розвіялися: вийшло непорозуміння з львівською редакцією — старий Шухевич образився, коли „молоді“ прислали йому кілька готових чисел „Дзвінка“, і працю припинити. Журнал залишився незреформованим.

Гурток не цурався й музики. „Літературне коло—пише Старицька-Черняхівська—складалося з людей музичних; не кажучи про старших, згадаю, що сама Леся дуже любила й глибоко відчувала і розуміла музику; вона грала й сама, і хоч ліва рука заважала техніці її гри, але в її гри було почуття. Самійленко чудово грав на бандурі й часами приносив її на зібрання. Та й усі інші—хто грав, хто співав,—взагалі мали не повстяні вуха“. ¹⁾

¹⁾ Там само, 17—18.

Розваги й забавки, що дозволяла собі гурткова молодь, мали літературний характер. Найбільше любили гру в „конкурс“. Для теми давалося одно яке-небудь слово, напр., „Навіщо“, „Нема“, „Понеділок“ і кожен повинен був написати на задану тему якогось вірша, або оповідання, або п'єску. Часу-ж для цього визначалося не багато. „То-ж підіймалася хапанина!—розповідає Старицька-Черняхівська.—Кожен притулявся, де міг, з олівцем, з пером, з кавалком паперу. В хаті ставало тихо, як в усі, чутно було тільки, як дихали „автори“. Подавалися речі без підписів; журі вичитувало їх вголос і присуджувало першу премію кращому творові. В нашій забавці приймали участь і старші—і Ольга Петрівна, і батько мій, мусіли приймати в ній участь і всі присутні, ті, які до оригінальної літературної творчости жодного нахилу не мали. Тим веселіші бували читання творів цих несподіваних літераторів. Багато з цих жартом написаних творів пішло до друку. Пам'ятаю особливо два гарнісіньких оповідання на тему „Понеділок“ Михайла Косача і М. А. Славинського¹⁾ Ліля, молодша сестра Лесина, як почули ми з уст Л. М. Старицької-Черняхівської, написала на одному з цих „конкурсів“ таке оповідання на тему „Нема“. „Студент пішов із панночкою в ліс. По дорозі вони здибали квітникарку, яка запропонувала їм купити в неї лісових квіток. Студент, не маючи в кешені грошей, почав говорити манівцями, що він квіток не любить і навіть дивується, як можна рвати живі квітки та ще й кохатися в них. Панночка, таку його нещирість зрозумівши, випалила йому просто ввічі: „Та в вас, мабуть, грошей нема“. Леся за одно з своїх оповіданнів, написаних на такому-ж конкурсї, одержала потім премію в Літер - Артист. Товаристві.

Літературні забавки велися ще й у інший спосіб. Хто-небудь розпочинав оповідання на певну тему, обривав його всередині й кидав хусточку другому з тим, щоб той продовжував його; продовживши той кидав її третьому, залишаючи його виплутуватись з цієї плутанини. Такі забавки не могли не сприяти розвиткові літератур-

¹⁾ Там само, 18.

ного хисту у молодих письменників, що входили в склад гуртка.

В родинях Косачів, Старицьких та Лисенків панував літературний дух, дух творчости, і ним-то й переймалася Леся, торуючи свій шлях у майбутнє. Тут вона знаходила дружню приязнь та моральну підтримку в хвилини розпачу. „Навколо розпиналось рядно дрібного осіннього дощу— згадує Старицька-Черняхівська, — а ми тулились до свого вогню й набиралися біля нього сили. Може цей вогонь вірного товариства, може ця атмосфера нашого рідного життя, сполучені з гордою й непереможною вдачею Лесиною, давали їй можливість *contra spem sperare*“.¹⁾

Оскільки цінила Леся це київське літературне товариство, оскільки дорожила вона провідниками його— М. Старицьким та М. Лисенком, видно з останнього її листа до Старицької-Черняхівської, написаного з приводу смерті Лисенка. „З Миколою Витальовичем—пише вона— звязані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито! Старицький, Лисенко—ці ймення для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликатимуть живі образи, як імення близьких і рідних людей, що, властиво, ніколи не вмирають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Витальовича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч!). Але я-б хотіла на те заслужити“²⁾.

V.

Р. 1894-го Леся переїжджав в Київ для постійного мешкання. Жила вона вкупі з своєю меншою сестрою Ольгою, якій треба було закінчувати освіту. Леся вчила сама сестру, виготовляючи для неї навіть підручники.

Ще раніш, р. 1890—91-го, проживаючи в Колодязному, Леся склала для неї „Стародавню історію східніх народів“, що її потім ця-ж сама сестра видала у Катеринівській р. 1918-го. Перед тим, як писати цього підручника, Леся звернулася до свого дядька М. Драгоманова, щоб він

¹⁾ Там само, 18. ²⁾ Там само, 19.

порадив їй, як краще та по яких джерелах скласти курс стародавньої історії. „Драгоманів — як передає Ольга Косач-Кривинюк — віднісся дуже уважно до того прохання своєї улюбленої племінниці, вибрав німецькі та французькі книжки, які радив їй, яко джерела, і прислав їй, додавши до них докладні поради про складання курсу історії“¹⁾. На підставі рекомендованих Драгомановим джерел та відповідно до його порад і була написана Лесина „Стародавня історія“²⁾

Леся жила з сестрою в маленькому помешканні на розі Стрилецької та Підвальної вулиці. „Який то був привітний куточок! — Згадує Старицька-Черняхівська — Це були дві хатки і кухня—мезонін над будинком, що стояв в глибині двору, в садку. Були ці хатки гарно й привітно прибрані, перша — вітальня, друга — спальня, а разом з тим і їдальня, молодих господинь. Пам'ятаю, що коли я тільки підіймалась по дерев'яних східцях до цієї господи, мене вже охоплювало радісне почуття: панували там—література, праця, дружба і молодість“...³⁾

Літературні вечірки, відколи приїхала Леся, влаштовувались частіше. Розпочалася інтенсивна праця над перекладанням зразкових творів європейського письменства. Крім того, складалися хрестоматії для дітей старшого віку. Працювати було над чим — аби тільки була охота!

З Старицькою-Черняхівською Леся бачилася частіш, ніж з іншими, бо вона разом з нею студіювала англійську мову. Уроки вони брали у якоїсь miss Копейкиної. „Сама miss Копейкина — як свідчить Старицька-Черняхівська, — ширококісна й грандіозно збудована дочка Альбіона, не вважаючи на свою архіросійську фамілію, жодного слова по-російськи не знала, і ми розумілися з нею на

¹⁾ Леся Українка. Стародавня історія східних народів, видання перше, Ольги Косач-Кривинюк. Катеринослав 1918, передмова, 1.

²⁾ Перед смертю Леся, дозволила надрукувати „Стародавню історію“, але перед друком бажала переглянути її та де-що виправити. Між іншим, вона хотіла ілюструвати її і навіть сама повибирала малюнки для того, але тяжка недуга не дала їй змоги це зробити, і підручника видано так, як він був написаний одразу—без жодних змін та поправок і без малюнків.

³⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 19.

французькій мові. Тут я на свої очі бачила, яка надзвичайно здатна до мов була Леся. Це було щось просто незрозуміле, якийсь талант, інтуїція! Англійська мова, як відомо, дуже трудна до виголошування і до правопису, і Леся і читала і писала завжди вірно. Сама miss, яка упевняла нас (може, щоб потішити мене), що в Англії дуже мало людей, які пишуть грамотно, дивувалась Лесиним здатностям“¹⁾ „З того часу—додав Черняхівська—минуло двадцять років. Мої знаття англійської мови сплили за водою, і знову вернулася я до свого „первобытного состоянія“—„ j cann not replaid, i was ill jester day“, а Леся... Леся останній раз, коли ми бачились з нею, здивувала мене своїм знанням англійської мови: читала вона і балакала по-англійськи як по-українськи“.²⁾

За серйозне студіювання англійської мови Леся взялася, очевидно, під впливом свого дядька М. Драгоманова. „От жалко—пише він в одному з листів до неї,—що ти англійську мову закинула. Англичани все-таки найрозумніший народ у світі, і в них завше вивчишся більше ніж у других“³⁾. Це сказано було в 1890-му році, а в 1894-му Леся, як бачимо, береться вже за цю справу.

Про знання Лесею французької та німецької мови нема що й говорити—ними вона володіла цілком, тоб-то читала, писала й говорила. Крім того, Леся знала ще й італійську мову. В тому-ж таки листі, якого ми допіру цитували, Драгоманів пропонує Лесі де-що перекласти з італійської мови: „Поправившись, ти для мене переложиш де-що і італьянського,— з Carducci, которого я тобі преподнесу“⁴⁾. Це стверджує й Старицька-Черняхівська „Вона цілком володіла німецькою, французькою, італійською і англійською мовами. Вона могла писати не тільки прозу, а й вірші на всіх цих мовах“⁵⁾.

Крім нових мов, Леся знала також і старолатинську та грецьку. Натяк на знання Лесею грецької мови знаходимо

¹⁾ Там само, 20. ²⁾ Там само, 20.

³⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. Ч. III. 4—5, 188—189.

⁴⁾ Там само, 189.

⁵⁾ Л. Старицька - Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 20—21.

в одному з листів Драгоманова до неї. Говорячи в цьому листі про працю Терновського „Христианская церковь в эпоху вселенских соборов“, він завважав: „Там тільки уїдливі місця проти єпископів навіть в писаннях святих, як Григорій Назіанзін, приведені по-грецькому. Та ти, здається, знаєш цю мову“. ¹⁾

Від К. В. Квітки ми довідалися, що Леся, дійсно, знала старі мови, латинську та грецьку, і що вона здобула це знання від тих хатніх учителів, які готували її брата Михайла до класичної гімназії—вона училась разом з братом. Грецьку мову Леся засвоїла остільки, що могла перекладати „Одисею“. Як свідчить Квітка, вона ще замолоду, коли жила в Колодяжному, переклала з „Одисеї“ 3 пісні.

Взагалі треба сказати, що Леся була надзвичайно здатна до мов. Пробуваючи, напр., у Софії у Драгоманових, вона ґрунтовно вивчила болгарську мову. Про знання нею польської мови не приходитьсья й говорити, бо польське письменство вона знала не гірше, ніж українське—стежила за ним, писала про нього. ²⁾ К. В. Квітка передає, що проживаючи останню зиму в Єгипті, Леся купила підручника еспанської мови й розпочала студіювати цю мову.

Що Леся дуже добре знала російську мову, свідчить один цікавий факт, поданий Старицькою-Черняхівською. Наприкінці 90-х років приїздив до Києва Г. О. Мачтет. Його цікавило українське життя, українське письменство. Познайомившись з Лесею, він дуже вподобав її та її талант. Одного разу він запропонував їй написати що-небудь по-російському, і Леся заради жарту написала російського вірша „Когда цветет Никоциана“. Мачтетові він дуже сподобався.

Була ще одна людина, в сфері впливу якої знаходилася довгий час Леся Українка. Ця людина була одірвана від українського життя й закинута в далеку Болгарію, але й відтіля вона стежила за ним і проклала йому певні шляхи. Це був дядько Лесі Українки Михайло Петрович Драгоманів.

¹⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. Ч. Ш. 4—5, 191.

²⁾ Див., напр., її розвідку „Заметки о новейшей польской литературе“. Жизнь 1901, I, 103—123.

VI.

Перебуваючи і в Києві, і в Колодязному, і в інших місцях, Леся ввесь час листувалася з своїм дядьком. Листування це має переважно літературно-науковий та суспільно-політичний характер, і Леся виступає в ньому в ролі скромної учениці, а Драгоманів — в ролі друга, порадника й учителя, якого вона побожно любить і шанує. „Духова дочка“ Драгоманова — вираз вжитий Л. Шишмановою-Драгомановою, — дуже влучно характеризує взаємовідносини поміж Лесею та її дядьком.

Ні однієї серйозної праці Леся не розпочинала, не порадившись перед тим із ним. Ми вже говорили про те, як складала Леся свою „Стародавню історію“ та як допомагав їй у цьому Драгоманів. Так було завжди. Дядько стежив за її лектурою, рекомендував до читання ті чи інші, французькі або німецькі, книжки, надсилав їй свої власні писання. „Скільки ти читала листів Вартового? — питає він її в одному листі.— Я можу тобі прислати кінець, вирізавши з „Буковини“. Так само пришлю й свою відповідь, або, власне, дві, — бо одну я послав у „Буковину“, а... другу П—ку.¹⁾ І трохи далі: „Радий-би я був прислати й другі свої писання, якби знав, яких, власне, тобі не траплялось бачити“²⁾.

Леся, як було зазначено раніш, дуже цікавилася народніми піснями. З приводу цього вона запитує Драгоманова, як саме треба записувати їх. І той пояснює це, подаючи при цьому літературу французьку й німецьку³⁾. А то Леся запитує про „Ріг-веду“. Драгоманів вказує їй переклади—німецький Людвіга та французький Ланглуа. „Вривки—пише він, — що ти читала у Menard — з Ланглуа“⁴⁾.

У Лесі в кілька п'єс з стародавньої єврейської історії. Перед тим, як писати п'єсу, Леся перечитувала цілу низку книжок, рекомендованих Драгомановим. „З історій Ізраеля—

¹⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. Червоний Шлях, 4-5, 193. ²⁾ Там само, 193.

³⁾ Там само, лист 1-й від 24/XII—5/I 1890 р. З цього листа видно, що не тільки Леся, а й Михайло, її брат, захоплювався етнографічними працями: Драгоманів подає йому матеріяли що-до народньої математики. ⁴⁾ Там само, 188.

пише він їй—найліпша *Stade*, по-німецькому, 2 т.,—та вона дороженька. З франц., окрім Ренана, котрий має свої хиби, ліпше *M. Vernes — Precis d'histoire juive*¹⁾. Далі йде в цьому листі мова про книжку Верна, яку Драгоманів радить Лесі читати обережно. В іншому місці він знову вертається до Ренана, запитуючи, чи відомий він на Україні і чи його читають, і далі додає: „Коли не читають, то це показує, що ми, власне, не європейці“²⁾.

Було вже сказано, що перші Лесині поезії, писані на біблійні теми, виникли під впливом її матери, але з листів Драгоманова до Лесі видно, що й він її підбивав писати на ці теми: „Коли хочеш поспробувати свою ліру на біблійні теми і трохи допомгти мені, то переложи віршами з Ісайї I, ст. 2-3, 11-18. Мені треба буде це вставити в одну статейку в „Хліборобі“³⁾.

В одній статті Дм. Донцов говорить про Лесю Українку, як про „яркую європейку“⁴⁾. *Європеїзм* цей Леся перейняла, безумовно, від свого дядька. Під європеїзмом розумімо ми, по-перше, прилучення себе в широкій мірі до європейської культури, по-друге, розглядання всяких справ національних в європейському масштабі. Що Леся мала справжню європейську освіту й що до цього в великій мірі спричинився її дядько, для нас цілком ясно. Коли вона приїхала до Драгоманових, що довгий час жили в Європі, то в ній зовсім не помітили того, що характеризує людей сходу — відірваності від європейських інтересів. „Між нами—каже Л. Шишманова-Драгоманова—я не почувала ніякого провалля, думаю, дякуючи її широкій освіті і такому-ж інтересові до західніх європейських культур. Європейські мови вона добре знала, літератури їх студіювала так, як і ми—ті, що вчилися по французьких гімназіях та університетах“⁵⁾. Друге розуміння європеїзму сходиться, власне, з *космополітизмом*. Що Леся й у цьому відношенні в сліди своєму дядькові вступала, видно хоча-б з того, що їй не раз цей космополітизм закидався. „Так ти попала під інтердикт за космополітизм! — пише в одному листі до неї Драгоманів—Цікавий-би я знати, чи ти вийдеш і зрадницею, хоч „гнилої

¹⁾ Там само, 189. ²⁾ Там само, 200. ³⁾ Там само, 190.

⁴⁾ Дм. Донцов. *Поэзия индивидуализма*. Украинская Жизнь 1913, X, 27.

⁵⁾ Л. Шишманова-Драгоманова. Рада, 1913, № 253.

ковбаси“ і не їси? O, stultissimi!“¹⁾ Європеїзмом Драгоманів просто таки заражав Лесю, пишучи про нього мало що не в кожному листі: „Нема других задач у нас, окрім тих, які єсть і в Європі, нема других способів. Різниця тільки в кількості, а не в якості“²⁾.

Вводячи Лесю в коло європейського культурного життя й надихаючи її космополітичними ідеями, Драгоманів тим самим *відривав її від вузького націоналізму*, від „звичайної дурниці російсько-українофільської про культурність і народність“. Він учив її критично ставитися до „доморощеної премудрости“: „Моя думка завше одна: твоя муза розумненька й тепленька дівчина, та ще молода, мало бачила світу й картин не набралась. Люди з неї будуть непременно, а надто коли вона буде критично дивитись на „доморощену премудрість“³⁾.

Оця „доморощена премудрість“, оця страшенна відсталість українського громадянства від заходу сильно дратували Драгоманова, що стояв уже на соціалістичному ґрунті: „Що робити проти долі?! Я колись думав, що наші заведуть європейський соціалізм у себе,—а „Друг“ Павлика ускочив у „что делать“ і російське „отщепенство“; тепер я думаю про європейський радикалізм, а навіть галичани не перескочать через „народничество“. З богом не битись! Коли-б хоч швидче пролазили через цю фазу!“⁴⁾

У „Чудацьких думках“ Драгоманів писав: „Сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось иншого, такого, щоб стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. *Треба шукати всесвітньої правди, котра-б була спільною всім національностям*“⁵⁾ Оцією „всесвітньою правдою“ для Драгоманова й був космополітизм. Космополіти це — світові горожани, що проповідують братство всіх народів. Національні рухи мусять спиратися на космополітичні думки, тоб-то коли всі народи однакові брати, то не

¹⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки Ч. III. 4-5, 197.

²⁾ Там само, 195. ³⁾ Там само, 188. ⁴⁾ Там само, 189.

⁵⁾ М. Драгоманів. Чудацькі думки про українську національну справу, 1915, 13.

слід, щоб один народ панував над одним. Виходячи з цих міркувань, Драгоманів всю силу свого удару скеровував у бік т. з. „примусового національства“, характерною ознакою якого є ненависть до інших національностей.

Говорячи про такі високі матерії, Драгоманів не спускав свого ока з села, з тих низів, на які мусить спиратися кожний демократичний рух. Хочу відповісти на запити — пише він до Лесі, — котрі вже рояться в „Народу“, і вяснить вартість вільної думки і віри в поступ. *Вся наша нова цивілізація на селу, а ми ліпимо до народу виробу її (національність, право, техніку і т. п.), не вяснивши йому основ і не вигнавши з нього двох думок: 1) бог наказує: де далі все гірше, 2) розум — гнівить бога“.* ¹⁾ Взагалі Драгоманів був проти всякої абстрактности і музу Лесину привчив бачити світ таким, яким він є в дійсності: „*Pro „Aussichtslosigkeit d. S. D. я мав уже пригоду писати в „Народі“ — каже він їй в одному листі. — Книжка ця занадто абстрактно ставить справу і зовсім далеко од нас. Соц.-дем. не в конечних ідеалах, а в організації робітників, в порушенню таких справ, як 8 годин праці, а на континенті, а надто в Німеччині, ще в опозиції милітаризму“.* ²⁾

Привчаючи Лесю до такого погляду на завдання соціал-демократичного руху, Драгоманів тим самим ставив її в опозицію до байдуже-млявого оточення, всилюючи того контраста, що намічався вже в дитинстві. Висміюючи це інтелігентське оточення, Драгоманів вів Лесю в инший світ — робітниче-селянський. Особливо картав він галицьку інтелігенцію, серед якої довгий час працював і яку добре знав. „Смійся, коли хочеш — говорить він в одному листі до Лесі, — а я тобі скажу, що й досі з усієї галицької інтелігенції один єдиний П(авли)к має ясні (очі) і за нього одного можна ручатись, що він не стрибне до чорта в мішок. Інші, того і жди, що стрибнуть в таке, що „только плюнешь да перекрестись“ ³⁾. Про Галичину справді можна сказати, що там одна надія на мужиків“ ⁴⁾.

Леся, що жила серед наддніпрянських українців і не бачила Галичини, ідеалізувала останню. Вона думала, що

¹⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. Ч. III. 4—5, 198.

²⁾ Там само, 195-196. ³⁾ Там само, 196. ⁴⁾ Там само, 196.

там українське життя йде жвавіше, ніж на Великій Україні; вона знала, що там виходять українські часописи, в яких друкуються її твори, що там про неї пишуть, — але вона не знала сути того життя, тих внутрішніх пружин, які штовхали його. А Драгоманів все це добре знав і тому писав їй: „Ти Галичину дуже не ідеалізуй. Робучих людей там страшенно мало, а серйозно роблячих ще менше“¹⁾.

Навіть Франкові радить він не довіряти: „На що вже Франко. Тебе дивує його стаття в „Зорі“. Але він увесь свій вік такі сюрпризи робить направо і наліво“²⁾. „Коли хочеш, зовсім надійний чоловік один тільки й єсть на всю Галичину — П(авли)к, і я зі страхом думаю, що стане з усім рухом, коли він умре, — а це може стати і незабаром, бо він дуже слабкий і вимучений. А не багато й треба — хоч би душ 5 твердих та робучих, поки просвітлів в головах мужиків, в котрих і тепер, противно всім примірам історії, більше світла в головах, ніж у академиків і професорів галицьких. П(авли)к иноді мені присила листи мужицькі, — так куди до них якому-небудь Мел. Бучинському, з котрим колись приятелювали я та мама твоя! Хай-би хоч 100 таких мужиків зорганізувалось, — тоді ми з П(авли)ком спокійно могли-б умерти“³⁾.

Значно вище за галичан ставив Драгоманів наддніпрянських українців. Це стоїть в звязку з тим, що взагалі хідних слов'ян цинив він більше, ніж західних. „Зрештою — пише він до Лесі — я все-таки сподіваюсь більше од рос. укр. інтелігенції, ніж од галицької. Чим більше я пізнаю Європу і слов'янщину, тим більше впевняюсь, що для *Європи більше ґрунту на Неві, Волзі, Дніпрі, ніж на Дунаю з Савами, Дравами і Моравами, і що націоналістична дрібнота інтересів і гризня в західній слов'янщині не дає людям зрозуміти основні думки теперішнього європейсько-американського життя і культури*. Навіть знаття німецької мови не помога нашим землякам, бо й по-німецькому вони читають те, що німці починають забувати. Хай-би наші наддніпряни почали читати французькі та англійські й німецькі книжки та *revues*, то вони в 10 років випередять всіх тих братів, котрі, властиво, ні європейці, ні азіяти і

¹⁾ Там само, 194. ²⁾ Там само, 194. ³⁾ Там само, 194.

навіть не середній світ (видуманий Вол. Ламанським), а просто повітові панночки, котрі страх хотять одягтись по моді, та тільки моди беруть застарілі та ще й чорт-зна в яких прихвоснів справжніх модниць“¹⁾).

Українська молодь, її життя, її ідеали найбільше цікавили й турбували і Лесю, і Драгоманова. Леся часто писала дядькові про неї, давала йому характеристики поодиноких типів, остільки влучні, що він навіть просив її, щоб вона ці характеристики видрукувала. Вражіння від Лесиних характеристик у Драгоманова було сумне. „Посміпила ти мене — пише він їй, — хоч і попечалила афоризмами молодих філософів циклопічного періоду. Читаючи й раніше де-які твої характеристики, я не раз думав попросити тебе написати для печати замітки про теперішню молодіж українську, причому вказати хиби її виховання. Пора вже поставить цю справу ребром, бо по всяким „Правдам“, „Зорям“, „Дзвінкам“ видно, що народ страшенно посувається назад. Читаєш молодих літераторів наших і не можеш собі уявити, де вони учаться. Та пригадай, що я був у гімназії в часи Николая, і в університеті в мої часи (знамениті 60 роки!) були професорами такі Ставровські, Лінниченки, Селіни і т. п., котрих тепер і в казці не скажеш: як єсть „монстри“ і „раритети“, а таких дикунів, як, напр., Сердешний, і тоді ми не говорили. Це якесь добровільне самозадурювання, і пора до нього приставити мікроскоп і вивести його на світло. Іншого ліку нема“²⁾).

Коли Леся проживала у дядька, її не раз, очевидно, доводилося говорити з ним про українську молодь. Підносилося питання про те, що молоді робітники мусять зустріти старих, що на них прийшла вже черга. Згадуючи своїх молодих земляків та характеристики на них, Леся бачила, що то не бойці, і мовчки, з краскою сорому на лиці, приймала докори дядька. Під вражінням цих розмов написаний, на нашу думку, вірш „До товаришів“, помічений 1895-им р., коли Леся як-раз перебувала в Софії. Початок його

О, не забуду я тих днів на чужині,
чужої й рідної для мене хати —

також свідчить про те: чужина — це Болгарія, чужа й рідна

¹⁾ Там само, 194-195. ²⁾ Там само, 198-199.

хата — хата Драгоманова. Вислухуючи пекучу, гірку правду про своїх товаришів, поетка питає їх:

„Та тільки хто ви, де? Подайте голос нам.
Невже ті голоси несміливі, слабкії,
квиління немовлят — належать справді вам?

Невже на всі великії події,
на все у вас одна відповідь є —
мовчання, сльози та дитячі мрії?
Більш ні на що вам сили не стає?“

Голос української молоді — ці квиління немовлят, що можуть тільки плакати та мріяти по-дитячому. Як писав Драгоманів до Лесі: „Тільки що вже занадто багато плачуть“¹⁾. Докором, образою, іронією, одчаєм звучать слова поетки:

„Що-ж, браття, мовчите? Чи втішені собою,
Що вже й докори ці вас не проймуть?
Чи так задавлені неволею, журбою?
Чи, може, маєте яку яснішу путь?

Подаймо їм велику розвагу,
Скажем і докажем, що ми бойці сами;
А ні, то треба мать хоч ту сумну одвагу —
Сказать старим бойцям: не ждіть, не прийдем ми!“

Листуючись з Драгомановим, Леся так зрослася з ним ідейно, що назріла потреба побачити учителя на власні очі, почути з уст його ті слова, якими він чарував її з далекої чужини. Вона-ж не бачила його вже майже 20 років, а чутки доходили, що він слабкий, і серцем, мабуть, передчувала Лесю, що жити йому вже не довго. Р. 1895-го вона їде в Софію, де дядько її був професором — їде вчитися, працювати під керуванням дядька.

Якою побачили її Драгоманови? „Змінили роки і хвороби Лесею — пише Л. Шишманова-Драгоманова, — але я пізнала світлу, тиху усмішку, що була, як одвіт усеї гарної душі“.²⁾ „Дуже нам було приємно з Лесею — продовжує вона, — але знали ми добре, що не для нас тільки приїхала вона у Болгарію, зовсім чужу їй країну, що давнішня її мрія була побачитись з своїм дядьком, якого вона була вже

¹⁾ Там само, 195.

²⁾ Л. Шишманова-Драгоманова, Рада, 1913, № 253.

довгі роки *духовою дочкою* і з ким вона почувала себе ще куди більш близькою, ніж з нами".¹⁾

Перебування Лесі у Драгоманова позначилося на її освіті, яку вона зміцнила, працюючи в бібліотеці дядька, та на її світогляді. Драгоманів був великий бібліофіл. Власна донька його каже про нього: „Між книжками він жив, з книжкою в руці він і вмер“.²⁾ Крім такої праці, були й просто розмови, в яких Драгоманів розвивав свою доктрину, розкривав перед нею таємниці своєї душі, навчав її. „Батько — розповідає Шишманова-Драгоманова — щиро привітав свою племінницю, і у той рік, що прожила вона у нас, багато часу просиділа вона біля його ліжка, слухаючи його навчання, одгуки його палкої душі, яку й жорстокі муки не могли загасити до останнього часу. Лесі припало на долю бігти у наш сусідній дім оповіщати нас, що батько наш вмирає“.³⁾

Не довго довелося Лесі вчитися у дядька. Того-ж таки року, коли вона й приїхала до нього, він помер. В листі від 13-го червня 1895-го року вона сповіщає про це свого батька.

Вплив Драгоманова на Лесю був величезний. *Коли мати її вживала всіх заходів, щоб вона стала українською письменницею, то дядько її зробив те, що вона стала людиною й борцем.* Мати їй дала тіло, дядько — душу, міцну як криця й бунтіливу як буря. Все, що для нас є дороге в Лесі, чим вона й досі хвилює нас — її мужність, непохитність, її палка віра в перемогу рабів-невольників, — все те посіяв в душі її отой вигнанець нещасливий, її дядько, якого по-справедливості акад. Єфремов називає апостолом правди і науки“. Критичне відношення Лесі до архаїчних національних святощів, з яким не раз ми зустріваємось в її творчості, її європеїзм, ставлення національного питання в площу інтернаціональну, — все це плоди Драгоманівської науки. Під впливом Драгоманова, нарешті, Леся стала соціал-демократкою, утворивши вкупі з Стешенком, Каховським, Кривинюком та Черняхівським первісну українську соціал-демократичну групу.⁴⁾ Вона завжди говорила, що вона соціал-демократка.⁵⁾

¹⁾ Там само, 253. ²⁾ Там само, 253. ³⁾ Там само, 253.

⁴⁾ Подаємо це на підставі слів С. О. Єфремова.

⁵⁾ Про це свідчить Л. М. Старицька-Черняхівська.

Де-які з критиків, як, напр., Стешенко, завважають, що Леся тільки спочатку була вірна ідеям Драгоманова, а потім емансипувалася, змінивши їх на інші.¹⁾ Це почасти потверджує й К. В. Квітка. Ми не заперечуємо цього. Можливо, що де-які теоретичні міркування свого дядька Леся пізніше й одкинула, приміром, його ідею фєдералізму,— але те, про що ми говорили вище — свій запал, свою залізну волю, оте непереможне *contra spem spero*, вкупі з критицизмом що до „примусового національства“, з європеїзмом та інтернаціоналізмом, — всю оцю спадщину Драгоманова Леся берегла до кінця свого життя.

VII.

Проживши з рік в Софії у Драгоманових, Леся знову повернулася до Київa. Там саме закладалося Літературно-Артистичне Товариство. Було воно спочатку російське, але українці стали до його потроху встрявати, аж поки не взяли й зовсім в руки. В правління Товариства з українців увійшли: В. Антонович, Т. Рильський, Олена Пчілка, М. Лисенко, М. Старицький, К. Михальчук та М. Ковалівський. Взяла участь в Товаристві й Леся. Весь час велася конкуренція з неукраїнськими елементами, й кінець кінцем українці перемогли. На українські вистави, концерти й вечірки ходило найбільше публіки. Були вечірки Шевченка, Пушкіна, Лєрмонтова, Мицкевича, Куліша, Кольцова, Надсона і багатьох інших.

Беручи як-найбільшу участь в громадському житті, працюючи безнастанно в Товаристві, Леся шкодила своєму здоров'ю й витрачала на всякі біжучі справи той час, який могла-б віддати творчій роботі. З приводу цього вона багато думала, й здавалася їй, що така чорна праця стоїть на перешкоді розвиткові таланту й навіть убиває його. На цю тему написано вірша „*To be or not to be*“. Поетка звертається до винозорої музи, щоб та порадила, що їй робити — чи, знявши срібло-злото з ліри, скувати рало й, ставши поруч з іншими людьми, орати переліг та сіяти; чи ки-

¹⁾ Ів. Стешенко. Поетична творчість Лєсі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 32.

нутись у пущу і в диких нетрах пробивать дорогу з сокирою в руках; чи злинувши високо орлицею в безмежний простір, вхопити з хмари ясну блискавицю, зірвати золотий вінець із зірки й запалати світлом опівночі. Вона вагається, боїться. А що, як світло згасне? А що, як у неї не стане сили й вона впаде мов камінь в глибиню безодні? Горда муза мовчить, не дає їй поради. Тільки очі спалахнули вогнем, барвисті крила широким помахом знялись угору і сплеснули...

„О, чарівнице, стій!
Візьми мене з собою, лишньо разом!“

Не рало, не сокира—поетове знаряддя: з ними він прийде до небуття. Його знаряддя—ліра, буття його—в ній. Всяке занедбування таланту—це зрада його й самовбивство. Але хоч Леся й повставала проти самовбивства таланту, проте-ж вона сама ніколи не відмовлялася від громадської праці й свій талан несла на офіру українському народові. Цю-ж саму тему розробляє Леся і в своїй драмі—„У пущі“.

Року 1898-го Україна святкувала сторічний ювілей свого письменства. Леся виступила на цьому ювілеї з віршем „У кожного люду, у кожній країні“, в якому відзначила найхарактернішу рису українських співців—їх народолобство, демократизм:

„Цурались вони кучерявої хрїї,
і вабили очі їм иншії мрїї.
Не вів до палацу їх шлях:
не оди складали. а думи народу“.

Вірша цього декламував на вечірці М. Старицький. „Як зараз пам'ятаю цей момент—розказує Л. Старицька-Черняхівська.—Заля була залита публікою по-над береги. Вірші Лесині зустріли рясними аплодисментами. Тоді тато мій спустився з естради і, взявши Лесю за руку, вивів її перед очі публіки. Це була хороша хвилина, хороша група! Батько мій мав високу гарну статуру, і коли він, вже старий поет і старий чоловік з довгими сивими вусами, вивів на естраду молоду бліду дівчину, відому вже всім по своїх творах,—загрімели оплески. Довго стояли вони так удвох на естраді, довго уклонялась схвильована молода дівчина, довго грімели оплески. Це вітала молодь свою

любу письменницю і виявляла їй почуття своєї пошани і любови“. ¹⁾

Про Лесю в той час уже писали, і вона ставала відомою письменницею. Франко вмістив в Літературно-Науковому Вісникові за 1898-й рік статтю про Лесю, в якій прихильно поставився до неї. Лесі було це й приємно, й неприємно, бо, хвалячи її, критик сказав кілька образливих слів на адресу її матери. „Це тяжко вразило Лесю — свідчить Старицька-Черняхівська. — Серце в неї було надзвичайно любляче, ніжне, вразливе. Жодної грубости, жодного прикрого слова не перетравлювала вона; щиро добра, глибоко ніжна людина, вона рада була поступитися всім для другого. І той поет, що сказав: „ні, тільки той ненависти не знав, хто все життя нічого не любив“, почував тільки ненависть до ворогів свого народу, до ворогів того життя, для якого він не жалував ні свого серця, ні свого часу“. ²⁾

Працюючи то на літературному, то на громадському полі, Леся весь час ішла в контакт з молоддю. Молодь зверталася до Л.-А. Т-ва з проханням влаштувати відчити для неї, і Леся брала гарячу участь в цих відчитих. Коли виникла Вітровська історія, а за нею й інші, молодь захвилювалася. Леся була хвора, але вона переживала те, що й інші, може навіть глибше переживала, і лежучи нерухомо в ліжку, писала свого „Поета підчас облоги“.

Тимчасом стан здоров'я Лесиного гіршав. Нога боліла в неї все більше й більше. Їй робили ін'єкції в слабкий суглаву, але після кожної ін'єкції вона почувала себе зовсім зле, температура в неї підвищувалась, її мучив страшний біль, і вона майже втрачала свідомість. Лікарі визнали потрібним зробити операцію. Хоч ця операція була й небезпечна для життя, Леся погодилась на неї й поїхала ради цього в Берлін. Проте скінчилась вона досить гарно, і Лесине здоров'я ніби покращало.

Вернувшись з Берліну, Леся знову взялась за працю. Вона стала співробітником російського журналу „Жизнь“,

¹⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 24.

²⁾ Там само, 24.

де містила свої літературно-критичні статті. Як свідчить К. В. Квітка, робилося це виключно тому, що Леся хотіла мати свій власний заробіток, щоб не обтяжувати батька видатками, звязаними зі здійснюваннями її чисто особистих, індивідуальних планів. „Манить мене мрія — читавмо в одному Лесиному листі до матери — хоч який час пожити зовсім самостійно, при виразній і відповідальній роботі“. ¹⁾

Але добрий стан здоров'я тривав не довго. Р. 1900-го Леся пережила важке горе, і їй знову стало гірше. Тепер вона вже не жила постійно в Києві, а тільки коли-не-коли сюди наїжджала. Осінь та зиму вона мусіла обов'язково провадити десь на півдні — чи то в Італії, чи на Кавказі, чи десь инде. Оце курортне життя страшенно знесилювало її. „Вона казала не раз—признається Старицька-Черняхівська,—що не має вже сили більше жити цим життям оранжерейної рослини, відірваної від рідного ґрунту, а мусіла жити і, живучи там далеко від свого краю, думкою лишалася в нім“. ²⁾

Оці щорічні мандрівки в теплі країни, оця повсякденна боротьба з смертю характеризують другу половину життя Лесі Українки. Правда, недуга мучила її й раніш, але тоді молодий організм сяк-так ще міг поборювати її. Тепер же сил стало менше, а життя було трудніше — смерть зазірала їй у вічі. І наче передчуваючи близьку смерть, Леся подвоює, потроює творчу свою роботу, щоб сказати все, чим боліла душа. В другу половину життя вона написала далеко більше, ніж у першу, і з художнього боку це речі значно кращі за ті, що вона дала за молодих літ. Більша продукційність літературної роботи в останні часи життя пояснюється ще й тим, що Леся жила не в Києві, де їй завжди стояла на перешкоді всякого роду біжуча праця — відчити, вечірки, бібліотека, то-що, а за кордоном.

Екзотичність сюжету та драматизм панують і тепер в творчості нашої письменниці, але які досягнення у неї за пройдений період, яка сила духу, яка міць слова, краса форми! Раніш, коли вона захоплювалась лицарськими

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. III. 6—7, 191.

²⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 26.

романами, сюжети її не виходили з рамців середньовіччя; тепер-же, після того як їй стали приступні художні перлини всесвітнього письменства, після того як вона пережила могутній вплив Драгоманова й сама побувала в Європі та в країнах стародавньої східної культури, — тепер сюжети її стали ще різноманітнішими: вона бере їх і з старо-єврейського життя, і з старогрецького, і з староримського, і з часів раннього християнства, і з життя єгипетського, арабського, еспанського, американського і, нарешті, з доби французької революції. Ми-б не назвали це екзотичністю — термін цей, хоч він і став загальнозживаним, мало пасує сюди — а просто сказали-б, що письменниця орієнтується на письменство європейське, світове. Це було в неї органічним, а не випадковим явищем, бо почувала вона себе людиною європейської, а тим самим і греко-римської культури. І коли раніш драматизм в її творах тільки намічався, пробиваючись крізь конвенціональну форму ранньої лірики, то тепер він зайняв чільне місце в її творчості, став головною пружиною творчого процесу. В другій половині життя Леся Українка пише переважно драми, або драматичні сцени, етюди. І цей драматизм, на нашу думку, як і драматизм попереднього періоду, помимо лектури, помимо літературних впливів, має своє коріння в тих настроях і переживаннях письменниці, що викликалися її постійною боротьбою з страшним привидом смерті. Цим хочемо сказати ми, що діалектичний метод мислення у Лесі Українки має під собою головним чином психологічний ґрунт, а не якийсь инший.

VIII.

За цей час, про який ми говорили, Лесею написано було чимало творів. Крім згаданого, вона ще написала драму „Блакитна троянда“ (1896) та видала другу збірку поезій „Думи і мрії“ (1899). В 900-х роках Леся стає співробітником журналу „Мир Божий“. З листа її до матери від 29 січня 1903 р. видно, що вона готує для цього журналу статтю про делле-Граціє.

Літературне життя України в ті часи, як уже було згадано, мало виходило на поверхню, а ворушилося на задвірках, купчилося коло приватних гуртків. Людей, що

вміли й хотіли працювати, було обмаль. Тому й картина цього життя здавалась і здається якоюсь блідою, неживою. Це „оскуденіє“ України почувала й Леся, і тому не дивно, що вона останніх сил своїх приклала до того, щоб зрушити її з мертвої точки. „Твій лист — пише вона до матери — розбудив в мені такий порив, що ще хто зна, чим він скінчиться. Звістка про „оскуденіє“ України... вразила мене так, що я подумала, подумала — та й смальнула телеграму Славинському, щоб рекомендував мене в редактори „Южных Записок“! ¹⁾ Леся була в цьому відношенні остільки героїчною, що її ніщо не спиняло — ні переїзд зимою до Одеси, ні самотнє життя там, ні маса не зовсім привичної роботи. При її тендітному та кволому здоров'ї це був-би ризикований крок, але нею керувала ідея, проти якої нічого не могли зробити ні докази тверезого розуму, ні цілком природній егоїзм: „Я таки *мушу* їхати — намагається вона. — Мені досадно, щоб вважалось, ніби українців — літераторів „просто нема“, і досадно, щоб і такий, хоч не український та все-ж сприяючий і, поки-що, єдино можливий, орган зовсім уплив з наших рук“ ²⁾.

Не ради конвенансів, не ради фальшивих гордоців, а во ім'я ідеї Леся йде на цей крок, во ім'я того, чому служила ще з дитячих літ. Не одна „сліпа богиня“ владає нею: „Я не скажу, щоб мені це було легко, я почуваю, немов дві великі сили тягнуть мене в різні боки і розривають, але як не вмішається ще одна „велика сліпа“ — Доля, то я таки *піду* за давнішою богинею *літературою*“ ³⁾. Література, творчість — це був той єдиний її кумир, якому вона завжди вклонялася й якого ніколи не забувала, їздючи на курорти та лежачи по лікарнях в „липких кайданах“. Як каже Л. Шипманова-Драгоманова: „Єдиною втіхою для неї у тому мученицькому житті було письменство“ ⁴⁾

Матері цим вчинком Леся хоче показати, що вона самостійна, що вона може бути при активній, організаторській роботі, що вона не „рабиня“: „Ти, я думаю, не огорчишся ні моїм планом, ні тим, коли він таки виконається.

¹⁾ Там само, 191. ²⁾ Там само, 191. ³⁾ Там само, 191.

⁴⁾ Л. Шипманова-Драгоманова. Рада, 1913, № 253.

Навпаки, це повинно тобі бути приємно, що твоя дочка не така вже „рабиня“, як ти думала; тому я й не боюся сповіщати тебе про це, хоч, може, з того ще й справді нічого не буде“. ¹⁾

Дійсно, з того нічого не вийшло. Незабаром Леся одержала від Славинського телеграфну відповідь: „Известие ваше сомнительно“. Це значило, що вже хтось знайшовся на редактора. „Ця телеграма — пише Леся — трохи бризнула на мене холодною водою; mir ist ich weiss nicht wie“. ²⁾

Хоча Леся й не мріяла про популярність і тільки жартома часом згадувала про „козацьку славу“, проте-ж її дуже цікавило відношення близьких їй людей, товаришів по перу, а також і ширшого кола читачів до її творчості. На Україні наддніпрянській про Лесю писали мало, мало цікавились нею, бо сюди майже не доходили її твори. І це її не дивувало й не ображало: „Не здивувало мене і навіть не огорчило, — пише вона до матери, — що на мою книжку нема отзивів. Положим, один був, в „Одесских Новостях“, глупо зложений, але з добрим заміром. Може, через те іменно там був отзив, що Комаров конечно намігся послати в ту газету примірник „для отзыва“ від себе. Може, тому в інших не було, що ми не схотіли піти за цим звичаєм, а це, кажуть, конечно потрібно, коли хочеш, щоб про книжку знали. Може, знайомим і ніяково писати отзиви про „авторский подарок“, а хто-небудь чужий з редакційних людей і написав-би. Зрештою, я-ж і не покладала рожевих надій на свою „славу“ — недарма тепер поети французькі йдуть... в прикащики! „Fais-foi chroniqueur, mon ami Gringoire, fais — moi chroniqueur“ — згадую я пораду іронічно-меланхолічну автора „La chèvre de M-r Seguin“ і марю вже про хронікерство хоч в „Южн. Записках“, чей ще тоді хоч лаяти будуть!“ ³⁾

Більше писали про Лесю й цікавились нею в Галичині. Це тому, що Леся там друкувалася й що там була більша воля друку. Мати Лесина, очевидно, ставилася до галичан так, як її брат Драгоманів, і тому Леся їй завважав: „Але будь тепер справедлива до галичан — вони не мовчали ні

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. Ш. 6—7 191—192.

²⁾ Там само, 192. ³⁾ Там само, 192.

на одно моє видання і власне *в тім краю*, можу я сказати, nennt man die besten Namen, so wird auch der meine genant“.¹⁾

Найбільше Леся цінила критику з боку близьких їй людей, що уважно стежили за кожним її кроком, бо рецензенти, що писали про її твори, робили це неуважно, іноді навіть не читаючи їх. Про Русову в одному з листів до матери вона сама пише: „Русова, напр., *не читала* нічого рецензуючи“²⁾. Взагалі їй здавалося, що її „ковані“ речі — драми належать до речей „хвалимих, але не читомих“. „А вже-ж годі заперечити — додає вона в тому-ж-таки листі, — що бути голосом, волаючим у пустині без відгуку, все-таки нікому не весело, хоч-би він мав і так мало претензій на популярність, як я. Та не думай однак, що я мало ціню уважне читання з руки ближчої родини, ні, я його ціню *найбільше*, це я зовсім щиро кажу, і успіх „Лісової пісні“ серед вас вважаю за великий тріумф собі, тим більше, що я його не сподівалась чогось“³⁾.

Хоча мовчання критики й не дивувало Лесю й хоча вона уміла бути „гласом вопіючим в пустині“, проте-ж часте нагадування в листах про це мовчання показує, що воно її турбувало. „Мені т. Еля теж писала про мою книжку, — скаржиться вона матері, — спасибі їй, я дуже порушена її листом. Писав мені теж і Грінченко подяку und Complimenten genug. Ну, а в печаті — мовчання. Та що-ж, поділю цей фатум з Шевченком, в його компанії й це не сором“⁴⁾. І тому, коли мати їй, поруч з іншими книжками, прислала статтю Гехтера, вона була дуже задоволена: „Дякую за переслану статтю Гехтера; не скриваю, що мені ці речі інтересні. Хоч я уміла і „в пустині“ бути „гласом вопіючим“, але все-ж цікаво, як той глас може відбиватися не в пустині“⁵⁾.

ІХ.

У Старицької-Черняхівської є згадка про те, що Леся одержала від батька „*добру спадщину*“⁶⁾. З цього можна було-б зробити висновок, що вона взагалі була людина

¹⁾ Там само, 192. ²⁾ Там само, 8, 241. ³⁾ Там само, 241.

⁴⁾ Там само, 6—7, 192. ⁵⁾ Там само, 8, 245.

⁶⁾ Л. Старицька - Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 28.

забезпечена з матеріального боку. Але це в дійсності не є так. Про ту спадщину, власне субсидію, згадується в одному з Лесиних листів до матери, писаному з Єгипту, і вона вже не така й велика, навіть зовсім невелика, як порівняти її з тими сумами в кількадесят тисяч карбованців, що одержували російські письменники, сучасники Лесі Українки, від видавців своїх творів. „Щоб уже раз скінчити з грошовими темами, — пише Леся, — я нагадаю іще про одну справу, не з тим, щоб просити тепер її залагодити, а тільки для того, що як не мати на увазі цього тепер, то може потім воно трудніше буде для всіх. Річ власне про ті гроші, що папа не міг мені додати до повної суми, як продав землю. Власне то не 1000, а 900 р., хоча папа казав мені в Ялті, що хоче мені „для круглості“ 1000 згодом прислати. Я тієї „круглості“ не вважаю обов'язковою, а що то було саме 900 р., то тямлю з того, як папа писав, посилаючи мені 8000 після продажу, що він взяв з моїх грошей 500 р., щоб дати заставу за Мих. Вас. (саме тоді був той арешт) 250, щоб послати екстренно Оксані, за кордон, і півтораєста пішло на домашні потреби в Києві. Це саме папа повторив мені в Ялті, обіцяючи вернути „кругло“, як будуть гроші, а я тоді щиро казала, що це справа не нагальна (хоча, звісно, вже і в той час, через „лічебні бюджети“ мої фонди потерпіли вже чималу аварію: — майже два роки життя в Ялті без заробітків, Євпаторійська санаторія, Берлін... ну, а тепер долучився ще й Єгипет“... ¹⁾ Таким чином „добра спадщина“, одержана Лесею від батька, складає коло 8 тисяч карб. Як узяти на увагу те, що всі ці гроші в скорому часі витрачені були на лікування, то доведеться сказати, що Леся була з матеріального боку людина незабезпечена.

Це стверджується й тим, що Леся мусіла працювати на сторінках російської преси. Про це-ж говорить нам історія з її гонорарами. Перший літературний зарібок Леся дістала тільки після 15-літньої праці на полі українського письменства. 15 років вона працювала дурно, бо жила в батьків і не потребувала літературного заробітку, але коли вона почала самотійно жити, то вже без нього обійтися не

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. Ш. 6—7, 195.

могла. „Я тепер без заробітку прожити не можу, — пише Леся до Старицької-Черняхівської, — коли могла, то й писала даром, ви-ж це знаєте, dearest friend! А коли заробляю чим иншим, то вже на писання сил не стає. Так, напр., було ту зиму в Єгипті, коли я давала по 4 — 6 годин удень лекції для заробітку“¹⁾.

Про своє нужденне життя в Єгипті, куди Леся буквально втікала від смерті, вона пише не раз і в листах до матери. Оскільки скрутно їй там приходилось, видно з того, що їй бракувало грошей навіть на літній одяг: „Гонорарів моїх щось не чуть, заробітки мої тутешні зменшились, бо учеників тільки двоє лишилось, а то всі повтікали від хамсину (alias самум); так само й ті мільйонери, що давали мені перекладати торгові контракти, — то-ж фінанси мої тепер у такому стані, що їх либонь хіба дуже в обріз стане на поворот додому. Взагалі мене це „підрізує“ — от навіть одяжі літньої не можу собі як слід справити, бо вже-ж „лічебного“ бюджету скоротити ніяк не можна, то треба вже на чомусь иншому натягати. Я, правда, може й сама винна, бо відмовилася в свій час від „авансу“, до якого мене призволяв „Вісник“, та я непевна була, чи справді коли „изльзе на світ“ моя поема, а при таких умовах аванс скидається на „подачку“, — я-ж ще до таких злиднів не дійшла. Може-б тепер написати, щоб прислали за той шматок, що вже видрукуваний у III кн., та трохи ніяково й це робити. Однак, як-що ти не можеш прислати мені тепер за „Йоганну“, то будь ласкава передати ред. „Вісника“ цю просьбу про скорі надіслання частки гонорару. Не пишу поки що про це просто до „Вісника“, бо, натурально, мені легше писати про такі речі тобі, ніж чужим людям. Хоча, взагалі, мушу признатись, неприємно про це писати до кого-б не було — така вже моя вдача зроду. Я-б таки й на цей раз нічого не казала, якби ти не написала якось, що справи „Р Кр.“²⁾ поліпшали і що тобі не дуже трудно буде заплатити мені. Тепер, може, ти просто думала, що скоро побачимось і що не варто до того

¹⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 28.

²⁾ „Рідний Край“ — маленький журнал, що його редагувала Олена Пчілка.

часу посилати, але я тобі пишу по правді, як стоять мої діла, і буду вдячна, коли ти звернеш на це увагу“¹⁾).

Писати отакі „жебрущі листи“, як їх звала сама Леся, було їй надзвичайно тяжко: „Мені якось неприємно, — звертається вона до матери — і з тебе конче брати гонорари, як з інших (бо я й так-же взяла від тебе гроші на „Єгипет“ ні за що, ні про що), а не брати, на жаль, не можу, бо *це тепер не розкіш, а потреба*, от і це мене якось стісняло, та стісняв й тепер“²⁾).

„Стіснялася“ Леся ще й тому, що вона дивилася на свої твори як на „дар богів“ — бо „вдохновенья“ ніколи не продавала. Крім того, вона боялася почути докори за ці гонорари, які іншим людям могли здаватися великими. „Гонорарів, повторяю, я від тебе не хочу — пише вона матери. — Взагалі я з найбільшою втіхою зріклася-б усякої плати за свій „дар богів“, хоч-би вже ради того, щоб потім не чути докорів за „великие и богатые“ гонорари (тільки, господи, хто це з нас їх коли такі одержував — невже я?), але от замість того мушу просити тебе передати вложену сюди записку — все в тій-же гонорарній справі, прошу тільки передати чи переслати помимо Сірого. *Що-ж робити, коли я — хвора й бездипломна людина — іншим способом не можу нічого заробити* (в Єгипті, правда, могла „хедер“ одкрити, тут-же й цього не можу), а заробляти мушу. Звісно, якби я вміла продавати не так рукописи, як „вдохновеньє“, то може-б досі з самих „авторських“ забагатіла, та коли-ж маю таку прокляту натуру, що замість „хлебных пьес“ вирощую з серця якісь лісові, мовляла ти, „квітки“, а з квіток-же, відомо, хліба не їсти... Ет, та цур їй, цій темі—від неї тільки „t^o повышается“³⁾).

Смішно навіть говорити про якісь „великие и богатые“ гонорари, коли нам відомо, що Леся друкувала свої твори в українських журналах, які в той час ледве животіли. Але й той злидений зарібок не виплачувався акуратно, і Леся, людина надзвичайно скромна й делікатна в грошових справах, мусіла про це нагадувати. „Oh, my dearest friend, —

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. Ш. 6—7, 195.

²⁾ Там само, 8, 242. ³⁾ Там само, 244—245.

звертається вона до Старицької-Черняхівської, — навіть до Вас, хоч ми з Вами давні приятельки, якось тяжко й ніяково писати про ці речі, а я мусіла писати про їх зовсім чужим людям, то-ж те либонь до душі їм не доходило, а мені, далєбі, здоров'я коштували оті, як я називаю, „жебрущі листи“¹⁾. Одержавши ті нещасні копійки за „квітки, вирощені з серця“, Леся передовсім думала, чи не потурбувала вона цим кого-небудь, чи не завдала кому клопоту. В одному з листів після одержання гонорару Леся пише до Старицької-Черняхівської: „Пробачте, що я й досі не сповістила Вас про одержання тих 50 карб., що Ви мені послали і за які я, розуміється, дякую Вам. Мені шкода, що ця присилка, як бачу, завдала Вам клопоту, а я-ж, коли пригадуєте, *і в найскрутніші для мене часи просила, щоб залагоджування моїх інтересів не було нікому в ущерб*“²⁾. А „інтереси“ ці полягали в тому, щоб вирвати у смерті кілька місяців чи днів життя!

X.

Не зважаючи на свою хорість та на відокремлене, курортне життя, Леся ніколи не переставала цікавитись книжками, письменством. В кожному листі чи то до матери чи до яких знайомих звертається вона з проханням, щоб їй прислали книжок. „Будь ласка, пришли мені „1001 ніч“ і „Оповідання“ — я їх не маю і дуже ними інтересуюся“³⁾, — нагадує вона матері в одному листі. Мати присилає, і жодна майже українська книжка не минає Лесиних рук. „Спасибі за переслану книжку „Вісника“, — читавмо в иншому листі до матери. — За цей рік я більш його не одержувала, та й за минулий рік 11 кн. таки не маю“⁴⁾. Поруч з українськими книжками надсилалися й російські, французькі, німецькі, англійські.

Навіть перебуваючи в Єгипті, на такому віддаленні від культурних центрів, Леся не пориває зв'язків з європей-

¹⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 13, X, 28.

²⁾ Там само, 28.

³⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. III. 6 — 7, 192.

⁴⁾ Там само, 8, 245.

ським життям. Як розповідає К. В. Квітка, вона завела там знайомство з двірським аптекарем єгипетського хедива галичанином Білинським, родичем празького професора Горбачівського, і той, навідуючи Лесю, привозив їй з Каїру європейську літературу. Прочитавши нове оповідання, драму, статтю, Леся завжди ділилася своїми вражіннями з приводу прочитаного.

Пробуваючи в Криму, на Кавказі або десь инде, Леся підтримувала звязки з місцевими літераторами, або з тими, що випадково, як і вона, приїздили туди. Живучи, напр., в Ялті, вона знайомиться з Надсоном, Гарином та Станюковичем. Про останніх двох вона пише матері: „Позавтра тут в театрі Гарин¹⁾ і Станюкович мають читати прилюдно свої „уліти“, піду послухаю, які то літературні вечорі „у здешного государя“ бувають, воно-ж до речі й розривка буде“²⁾.

Зо слів К. В. Квітки ми довідалися про літературні симпатії Лесі Українки. З європейських письменників Леся найбільше цінила Байрона, Гайне та Метерлінка. Дуже високо ставила й любила Шекспірового „Макбета“. З Гайне вона багато перекладала ще замолоду, а з Байрона пробувала перекладати „Каїна“ (перекладено невеличкий уривок). Метерлінк приваблював її своїм оптимізмом, безмежністю кругозору й твердою свідомістю невпинности та поступовости людського розвитку. З Метерлінкових творів їй подобалось „Оливне гілля“. Р. 1906-го вона видрукувала в „Літ.-Наук. Вісникові“ переклад його драми „Неминуча“ (L'intruse). „Ткачів“ Гавптмана Леся перекладала тричі, тому що переклади ці робилися для революційного українського студентства і яко нелегальщина, десь затрачувались,— залишилося тільки 1½ дії. Шанувала Леся одну австрійську письменницю — делле-Граціє, з якою була знайома

¹⁾ Надруковане *Гарик* читаємо за *Гарин*, тому що письменника *Гарика* не знаємо. Вважаючи це за друкарську помилку, ми все-ж дивуємось, як Ткаченко, що подавав ці листи, міг допустити цілий ряд таких помилок. Особливо часто трапляється це в чужомовних словах та виразах. Так, напр., з імени славеозвісної жирондистки *Шарлоти Корде* вийшла просто якась нісенітниця — *charleffe cardou*,—ще й з маленької літери.

²⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матері. Ч. Ш. 6 — 7, 189.

особисто. З творів її Лесі прийшлася до вподоби поема „Робесп'єр“.

З українських письменників старшої генерації Лєся шанувала Старицького та Куліша. Старицький впливав на неї найбільше в молоді роки, коли вона писала переважно вірші. Іноді вона запозичала в його мотиви. Так, прим., її „Дочка Ісфая“, видрукувана в збірникові „За красою“, викла, очевидно, під впливом вірша з таким-же заголовком М. Старицького. До Куліша Лєся ставилася з великим пієтетом. Європейська освіта його, очевидно, імпонувала Лєсі, і її екзотичні, не національні теми, на нашу думку, як-найкраще в'яжуться з широким діапазоном творчості Куліша. Крім того, для Лєсі, мабуть, не було чуже й оте роздвоєння Куліша, що характеризує великі, гарячі душі. Правда, Лєся була монолітною натурою, але цієї монолітності вона досягала тільки на верхів'ях творчого надхнення, а в підґрунті вихорили й шумували різні стихії, що завжди боролися поміж собою. Як казала Лєся сама про себе: „Не одна „сліпа богиня“ владає мною“¹⁾. Це стоїть в зв'язку з контрастом, про якого ми згадували раніш і який має чимало спільного з тими хитаннями, що їх переживала неурівноважена, бунтлива душа Куліша.

З галицьких письменників Лєся високо ставила Стефаніка. З Кобилянською її зв'язувала щира товариська приязнь.

Як ставилася Лєся до хатян? Не можна сказати, щоб це було вороже відношення. В „Українській Хаті“ вона не працювала лише тому, що її туди не запросили: „Українська Хата — пише вона матері — мене не просила, і я *тільки* через те до неї не пишу, бо звідки-ж знаю, що мене хотіли-б там бачити. Це-ж тільки „починаючим“ випадав пробувати щастя хоч і не проханим, бо инакше ніхто не довідається про їх існування, а з руки людини вже відомої добре — це було-б накиданням“²⁾. Але принципово Лєся не поділяла тієї позиції, на якій стояли хатяни, і не погоджувалась з їхнім гаслом — „мистецтво для мистецтва“. Для неї таке гасло було порожнім звуком. Колись сама вона написала одну поезійку в хатянському дусі, і от її

¹⁾ Там само, 191. ²⁾ Там само, 8, 242 — 243.

відношення до неї, оцінка її. Це — поезійка „Хвиля“. „Я зовсім згоджуюсь з твоїм присудом про неї, — пише Леся до матери в справі цієї самої „Хвилі“, — доказ тому, що вона три роки ждала посилки до друку (писана ще в Євпаторії). Тепер послана більше на доказ того, що й „старі“ поети можуть, коли хочуть, „дзеньки-бреньки“ писати, і писали їх раніше, ніж той великий приклад подали „молоді“ та тільки не спішаться з тим межи люди, бо *вважають це марницею* — для того й точна дата стоїть під віршиком“¹⁾. Таким чином хатянська поезія була для Лесі тільки „марниця“ й „дзеньки-бреньки“. Взагалі вона за новим не ганялася, хоч і вмiла те нове знаходити не тільки у молодих, не тільки в сучасників, а і в старих письменників. І з іронією вона розповідав матерi про Євшана, що хотів обов'язково з молодих українських літераторів скласти якусь нову групу: „А от Євшан вважає, що пора-б уже якусь нову літературну команду набрати, а то що-ж — „усе ті самі“. Ну, й швидким-же темпом iде у нас життя, коли для наших критиків уже й Олесь і Чупринка — „ті самі“. Хто-ж для них „новий“, коли так? А у людей 50-літній Метерлінк все ще „молодий“²⁾).

Олесь подобався Лесі Українці. Перейшовши від ліричної форми до драматичної, вона була вдоволена, що в царині лірики місце її заступав поет, де в чому навіть сильніший від неї. З Олесевих творів вона цінила найбільше „Над Дніпром“. Тільки кінець цієї речі, на її думку, зіпсований — останні рядки розхолоджують читача. Дуже любила Леся „Тіні забутих предків“ Коцюбинського. Вона була вражена тим, що майже одночасно з'явилися три однакових по тону й композиції речі — Олесева „Над Дніпром“, „Тіні забутих предків“ Коцюбинського та її „Лісова пісня“.

Леся уважно стежила за кожним новим ім'ям в українському письменстві і дуже раділа, коли бачила в кому-небудь проблиск таланту. Так, напр., вона з цікавістю зустріла появу на літературному обрії тоді ще зовсім молодого поета М. Рильського й казала, що „Ізольду Білоруку“ треба було-б писати не їй, а Рильському.

¹⁾ Там само, 242. ²⁾ Там само, 245.

XI.

Починаючи з 900-х років, Леся живе майже виключно на курортах і тільки на літо иноді приїжджає на Україну. Так дві зими 1901/2 та 1902/3 вона пробула в Сан-Ремо, коло Генуї. Зими 1903/4 та 1904/5 рр. проведені були в Тифлісі (влітку Леся гостювала у матери на хуторі під Гадячем). Зиму 1905/6 р. вона прожила в Києві, з великим захватом та любов'ю працюючи в Просвіті. Крім літературних та організаційних справ, їй доводилося брати на себе й чорну роботу — вона збирала книжки, упорядковувала бібліотеку, то-що. В 1907-му році, весною Леся була в Криму, а літом, живучи в Києві одружилася з відомим етнографом К. В. Квіткою, й на зиму знову подалася до Криму. Цю зиму 1907/8 р. вона прожила в Ялті.

За цей час Леся написала чимало творів. Це переважно драми та драматичні поеми: „Одержима“, „Вавилонський полон“, „На руїнах“, „Три хвилини“, „Руфін і Прісцилла“, „В дому роботи, в країні неволі“, „В катакомбах“, „Касандра“, „Айша та Мохаммед“, „На полі крови“, „Йоганна, жінка Хусова“. Всуміш з драмами писалися й вірші. Року 1902-го вона видала в Чернівцях ліричну збірку „Відгуки“; через рік переклала Гайнів „Атта Троль“, а ще через рік видала в Києві удруге „На крилах пісень“, куди ввійшли майже всі її ліричні твори і з першого, і з другого, і з третього збірника. Крім того, було ще написано кілька поем та оповіданнів. Тимчасом недуга знову стала сильно непокоїти Лесю. Весною 1908-го р. вона їде до Берліну, щоб там зробити операцію. Але професор Ізраелі, в якого вона лікувалася, сказав їй, що операція нічого не pomoже, що треба їхати до Єгипту. Як казали лікарі, вона могла ще прожити 2 роки, — в дійсності вона прожила трохи більше як 5 років. Літо й осінь після Берліну Леся прожила в Криму, спочатку в Євпаторії, потім в Ялті. На зиму вона поїхала на Кавказ і оселилася в Кахетинському місті Телаві. Тільки в осени р. 1909-го в супроводі К. Квітки Леся вирушила до Єгипту, щоб там прожити цілу зиму.

Останні два рази до Єгипту вона їздила сама, але подорожі ці були дуже тяжкими для неї. Проте єгипетське

сонце й повітря добре підживляли її, й вона старалася використовувати їх як-найчастіше. „Ті подорожі до Єгипту — розповідає Старицька-Черняхівська — це було чудо мужності Лесиної душі. Хвора, безсила, з підвищеною температурою, з щохвилиним чеканням можливої смерті вона вирушала сама в далеку путь по завжди бурхливому в цю пору морю й вирушаючи заспокоювала всіх, щоб ніхто не турбувався, що їй все гаразд. І тільки потім вже переказувала про всі свої пригоди“¹⁾.

Лікування в Єгипті не йшло так, як треба. Грошей на ліки та на лікарів не вистарчало, доводилося шукати „уроків“, а стан здоров'я радикально не змінювався. „Щось таки з ним нема справжнього ладу, — скаржитья вона матері. — Може, даремно я одважилась робити ті ін'єкції туберкуліну (препарат endotion), бо відколи їх роблю, оце вже два місяці, то мала тільки 19 день нормальної температури, а то все „реакція“, та ще до того обізвалася було й моя нога (sic!) — либонь там якийсь недорізаний бацил ще від Бергмана лишився — і так мені *цілий місяць* без перестанку обридла, що часом і до плачу доходило... ja, das war etwas! Тепер, чи вже звикла до туберкуліну, чи може хамсин та сірчані купелі її подолали, але вже схаменулась і ні спати, ні ходити не заваджає, хоча ще часом озивається. Скоріш таки хамсин та сірка помогли, бо з туберкуліном ми зробили на якийсь час велику перерву та зайнялися вже ногою. Пробували було „сонячну ванну“, та з тим вийшло щось чудне: t° підскочила (в мені) до 38°, пульс до 115, і поки що якимось мій лікар боїться повторити цю проб'. Чи не розсердився це мій бог Ра на мене за те, що я, крім його небесної сили, вдаюся до нечестивих земних ліків, усяких тих endotion'ів... Ну, та вже „Le vin est tiré, il faut le boire“, скінчу вже той „курс“, а якщо аналіз не покаже серйозного поліпшення в нирках, то будь він проклят той endotion від нині і до віку. Хоча лікар і каже, що ті „курси“ треба від часу до часу повторяти впродовж двох років, але з мене буде досить і одного курсу — „себе дороже стоить“²⁾.

¹⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л. Н. В. 1913. X, 26—27.

²⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матері. Ч. III. 6—7, 196.

Літом 1910-го р. Леся повернулася з Єгипту, побувала в Києві і знову поїхала на Кавказ. Літо вона прожила в Телаві, а осінь в Кутаїсі. В січні 1911-го р. удруге вирушила до Єгипту. Оця „передостання подоріж її — як розказує Старицька-Черняхівська — була надзвичайно важка. Від'їздила вона зовсім слабою. Довелося їхати на якомусь італійському пароплаві, негаразд і пристосованому до пасажирських подорожів. Навіть отоплення порядного на ньому не було. Через день подорожи зірвався страшенний сніговий шторм на морі... Корабель, на якому їхала Леся, кидало й шпурляло як тріску, і кілька день носився він, обліплений льодом і снігом, як привид, не знаючи, куди жене його буря між хвиль і заверюхи. Оповідаючи про ту подоріж, Леся казала: Це було щось таке неможливе, що я бажала всім серцем, щоб корабель розбився і разом пірнув на дно“ ¹⁾.

Приїжджаючи до Єгипту, Леся почувала себе цілком розбитою, знесленою, та тільки їй ставало трошки ліпше, вона зараз-же починала шукати праці й заробітку, щоб зменшити видатки на подоріж, щоб не обтяжати нікого своїм лікуванням.

Повернувшись з Єгипту, Леся поїхала на Кавказ. Літо 1911-го р. вона перебула в Кутаїсі, на осінь виїхала в Хоні, потім знову вернулася до Кутаїсу, де й прожила майже цілий 1912-й рік. З Хоні Леся пише матері про своє здоров'я: „Моє здоров'я ліпше, ніж торік було о цій порі, а зовсім добрим воно-ж не може бути“ ²⁾. Тоб-то поліпшення було тільки частковим, а взагалі хвороба брала своє, розвиваючись де далі, то більше й більше. „Хотіла я діждатись, — читаємо в іншому листі до матери, очевидно, з Кутаїсу, — поки мені вже виразно стане ліпше, та тоді ³⁾ вже писати, але, видно, ще цього довго ждати, то нехай буде й так. Не пам'ятаю, чи я тобі писала, що лікар сказав про цю слабість, а саме — що це зовсім не шлунок болів, а тії-ж таки нирки, і що тепер у мене запалення нирок, цеб-то загострена форма хронічного катару“ ⁴⁾.

¹⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 27.

²⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III. 8, 243.

³⁾ Надруковано: тобі.

⁴⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III. 8, 244.

„Стан мій не такий поганий і гострий, як був торішньої зими до виїзду в Єгипет, але зате здається, цього річне загострення приймає більш зтяжний характер і похоже просто на „другу стадію“ хвороби. Лікар мені цього не казав і ніхто не казав, тільки мені самій так здається, але я, може, й помиляюсь. Лілі я писала про всякі об'єктивні ознаки (дані аналізу і т. и.), то вона ліпше може тобі пояснити, що саме зо мною робиться, а мені, може, й не все кажуть по-правді“¹⁾).

Останній раз до Єгипту Леся поїхала в-осени 1912-го р. Це було як-раз під час Балканської війни. Вона була дуже хвора, але вирушила сама. На морі відбувалися військові події, можна було наскочити на міну, або попасти в блокаду, — „та краще-ж наскочити на міну, ніж давати бацилам доїдати себе“ — сказала Леся й таки поїхала. Від'їжджаючи вона потішала всіх, що все буде гаразд.

Але вже й Єгипет мало що міг допомогти Лесі. „Я так вимучилась була і хворобою, і тяжкою та прикрою дорогою — писала вона в останньому листі до Старицької-Черняхівської,—що ледве тепер як слід до пам'яті прихожу, нирки вже встигли трохи поправитись, але загальний стан організму ніяк не поправляється, не вважаючи на важкі особливі заходи, я навіть схудла вся. Не роблю нічого, все тільки збираюсь робити“²⁾).

Лесині слова: „не роблю нічого“, звичайно, не можна розуміти буквально. Вона працювала й під час хвороби, тільки не могла зробити всього того, що задумала. У всякому разі на прстязі цього, так-би мовити, „єгипетського“ періоду нею написані найкращі твори — „Лісова пісня“, „Адвокат Мартіян“, „Камінний господар“ і „Оргія“.

Писала Леся здебільшого з настрою. Ми вже згадували раз, як вона скаржилася братові на те, що в неї „нема надхнення“, що муза над нею „стоїть, як стовп, німа“, що фантазія її „прив'язана за ногу“. В одному з листів до матери підкреслюється це саме: „Досі не зробила цього не з браку охоти, а з браку відповідного цій темі настрою“³⁾).

¹⁾ Там само, 244.

²⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 27.

³⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. III. 6—7, 193.

Де-які свої речі Леся написала за кілька день, а де-які й за ніч. Так, напр., „Одержиму“ написано протягом ночі 15 лютого 1901 р., „Бояриня“ скомпонована за три дні, „Лісова пісня“ теж вилася за кілька день. Отаке писання з настрою, отака страшенна напруженість підчас праці дуже дорого обходились Лесі. Коли вона при переписуванні двох віршів лягала тричі, як признавалась братові, — то від „надхнення“, від несамовитої творчої екзальтації вона просто горіла. „Лісову пісню“ — пише вона матері — я потім так відхорувала, що боялася повороту зимової історії; інші речі менших нападів коштували, але жодна не минула дарма, — вже нехай ніхто не скаже, що я „ні горівши, ні болівши“ здобуваю собі „лаври“, бо таки в буквальному значінні *горю й болю* кожнісінький раз. Та ще як навмисне — ледве заберуся до якоїсь спокійнішої роботи, так і *„накотить“ на мене яка-небудь непереможна деспотична мрія, мучить по ночах, просто н'є кров мою, далебі!* Я часом аж боюся цього — що це за манія така?“ ¹⁾

Правда, де-які речі писалися не так. Іноді Леся, розпочавши якого-небудь твору, кидала його на середині й верталася до його тільки через кілька років. Так, приміром, написана була драма „У пущі“, що розпочата була р. 1898-го, а закінчена р. 1907-го.

Інакше ніби дивиться на творчість Лесі Українки Євшан. Він каже, що творчість ця — „не моментальні реакції поетичного духу, не якісь фрагментаричні картини, писані „в такі хвилі“, коли приходить на поета „надхнення“. Це *вічно свідомий* акт творчої волі, це консеквентна реалізація творчих задумів, на яку не здобувся ні один сучасний український поет.“ ²⁾ На думку Євшана, „те „надхнення“ по найбільшій чисті часто мимовільна реакція, одноразовий і нестрашний вистріл без дальньої мети, слабосиле квиління, авторська поза, безглузда екзальтація, яка виливається в рими“ ³⁾

Говорючи про те, що Леся писала з настрою, ми весь час посилалися на її власні слова. Коли вона сама каже, що на неї іноді „накочує“ „непереможна деспотична мрія“,

¹⁾ Там само, 8, 242.

²⁾ М. Євшан. Леся Українка. Л.-Н. В. 1913, X, 53.

³⁾ Там само, 54.

яка просто п'є з неї кров, коли надхнення ввижається їй в вигляді якоїсь манії, — то ми цьому не можемо не вірити й не можемо цього заперечувати. Це — факт, і коли Євшан його заперечує, то тільки тому, мабуть, що він не був ознайомлений з тим матеріалом, яким користуємося ми. Але, спростовуючи в цьому відношенні талановитого критика, що любив і цинив творчість Лесі Українки, ми цілком погоджуємось з його думкою про „творчу волю“ в нашій письменниці, про „внутрішній примус“ і т. и. „Настрої“ Лесі Українки не були легкими, позверховими, — ні, вони були надто глибокими, коли так можна висловитись, і важкими, вони зв'язані були з фізичним болем і горінням. Те, що раптово вибухало в Лесі на протязі кількох днів, чи годин, виношувалось нею цілі роки. Так, напр., образ Мавки, що з'являється центральною фігурою в „Лісовій пісні“, виник у Лесі ще в дитинстві, і вона ту Мавку „в умі держала“ усе своє життя аж поки затужила перед смертю за волинськими лісами. Те-ж саме можна сказати й про Вілупосестру, один з найулюбленіших образів Лесі Українки. Леся не залежала від „життєвої торговиці“, не була в полоні у речей, як Коцюбинський, а підпорядковувала все, що бачила навколо, своїй „творчій волі“. Під „внутрішнім, примусом“, а не зовнішнім, творила вона, і на кожному її творі—печатать її духу. І хоча вона й писала в хвилини надхнення, але це надхнення приходило після довгого підготовчого періоду, коли збирався матеріал і організовувалась провідна ідея того чи іншого твору. Не ідейних творів у Лесі немає, як не рахувати кількох невеличких віршів, які вона сама вважала за „дзеньки-бреньки“ й які писала „для власної втіхи й розривки“. Але ідея в неї не була голою тенденцією — вона тісно пов'язана з художньою формою, і не можна сказати, де в неї ідейність, а де художність: те й друге — одно прекрасне тіло. Тирс, оповитий виноградною лозою — образ, що його колись приклав Бодлер до музичної творчості Ліста — характеризує ідейно-художню творчість Лесі Українки.

В останні часи свого життя Леся „надхненням“ тільки й поборювала того дракона, що поїдом їв її тіло й душу. „Здоров'я в мене тепер таке тонке — пише вона до Стариць-

кої-Черняхівської, — що навіть за таку періодичність роботи, як ви визначаєте, я ручатись не можу, бо от, напр., від Різдва до Великодня цього року я *абсолютно* нічого не могла писати, та й це ффраза, що я пишу „только в припадке умопомешательства“, бо я тоді тільки можу боротись (чи, скоріше, забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою й іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idée fixe*, якась *непереможна сила*. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить як нова недуга, — отоді вже приходить *демон*, лютіший над усі недуги, і *наказує мені писати*, а потім я знову лежу *zusammengeklappt*, як порожня торбина. Отак я писала „Лісову Пісню“ і все, що писала останнього року“¹⁾.

XII.

З Єгипту Леся повернулася в-останнє в травні 1913-го р. За останню свою подоріж вона сильно подалася, схудла й поблідла. Лікар, що лікував її в Єгипті, казав їй жартома: „Madame, vous devenez tout esprit“. „В останній раз в минулому травні, — розповідає Старицька-Черняхівська, — коли я побачила Лесю, мимоволі згадались мені слова лікаря, — вона вразила мене своїм виглядом: була зовсім прозора, тільки великі очі дивились так пильно, і в глибині їх чорних зірок наче проглядало ще щось, глибоке і мудре понад життя“²⁾.

Підчас свого короткого перебування в Київі вона здебільшого лежала, але ні скарги на життя, ні слова докірливого ніхто від неї не почув. Так, як і в дитинстві, мовчки переносила вона своє горе, казала, що це нічого, і тільки й дбала про те, як-би не завадити кому, як-би кого не обтяжити. Але й хвора, лежучи в ліжку, Леся не переставала цікавитись нашим громадським життям, нашими літературними справами, ділилася своїми єгипетськими вражіннями, розповідала про свої плани та заміри, про свою повість з арабського життя, яку мала писати для „Вісника“

¹⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 29.

²⁾ Там само, 27.

й якої так і не докінчила. В цій повісті Леся хотіла дати образ, становище і психологію арабської жінки, яка європеїзувалася з зовнішнього боку, але ще мусить жити в східньому оточенні.

В одному з своїх давніх листів до Старицької-Черняхівської Леся пише, щоб та затримала одну з її речей. Боялася Леся, що в останні дні свого життя не зможе написати нічого й тоді для всіх стане ясно, що її вже нема, що вона не існує, а вона ще молодою мріяла скінчити так свій шлях, як починала — з співом на устах: „Може настати рік повного мовчання, — то часом буває. Та й взагалі хто-ж його знає, як мені ще сила послужить. От горю собі по трошку, але без перестанку, то мушу колить і догоріти — ніяка свічка не вічна. Нехай-же буде моїм приятелям довше та ілюзія, ніби свічці не кінець“¹⁾. Але свічка вже догорала.

В травні 1913-го р., як Леся на короткий час завітала до Києва, українське громадянство вшанувало її. „Похапцем було вкладено те шанування — розказув Старицька-Черняхівська, — через те воно й не набрало відповідної імпазантності, але в ньому було щось невимовно сумне, що й зрушувало і шматувало серце. Бліда, прозора постать Лесі з руками, повними квіток, з словами, повними енергії, любови й віри і з смертю в очах“²⁾.

Отак в боротьбі поміж життям та смертю проходили Лесині дні — спочатку й до кінця. І дивно, що в таким кволим, крихким тілі буяла така могутня, непереможна стихія духу! Вона була сильніша, ніж смерть. Здається, чим слабшою ставала Леся фізично, тим міцнішою виростала духово: тіло в'януло, марніло, а творчість розцвітала. І це був розцвіт передчасного кінця.

В останніх своїх драматичних творах Леся ступила на такі творчі вершини, таких досягла високостів, що всю її попередню літературну діяльність можна вважати тільки за путь до цих вершин. „Ще довго наші поети, — каже Євшан, — з нечисленними винятками, не будуть того знати. не будуть розуміти, що значить віддихати „воздухом гор“ серед тої холодної, але зате чистої атмосфери. Витримати

¹⁾ Там само, 28. ²⁾ Там само, 29.

її можуть тільки сильні духи — як замітив Ніцше, — тому вона убивав нижчі організми. Леся Українка могла її витримати і полюбила її, як любить її кожний, хто може стояти власними силами“¹⁾).

Цього свідома була й наша письменниця. Пишучи Старицькій-Черняхівській про свою драму „Камінний Господар“, вона каже: „Як ви зараз-же побачите по списку діячів, есть це ні більше, ні менше, як українська версія світової теми про Дон-Жуана. „До чого дерзость хохлацкая доходить“ — скаже Струве і вся чесна компанія наших „старших братів“. Що це є, справді, дерзость з мого боку, це я й сама тямлю, але вже, певне, „то в высшем суждено совете“, щоб я mit Todensverachtung кидалася в дебрі всесвітніх тем (як, напр., з „Касандрою“ своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати“²⁾).

Побувши недовго в Києві, Леся поїхала в Кутаїс. Це було за кілька тижнів перед смертю. В кінці травня та на початку червня Леся писала свою повість з арабського життя „Екбаль-ганем“, але докінчити її не встигла — не було вже сил. Лежучи хвора в ліжку, вона ще диктувала К. В. Квітці тексти волинських народніх пісень, які пам'ятала з дитячих літ. Наостанку переказала матері, що приїхала до неї в липні, зміст тієї ненаписаної поеми, про яку ми говорили раніш.

За кілька день перед смертю Лесею перевезли в Сурам, гірську кліматичну станцію, що знаходиться поміж Кутаїсом та Тифлісом. Там вона і вмерла. Сталося це 19-го липня за старим стилем 1913-го року. З Сураму тіло небіжчиці було перевезено до Києва й поховано на Байковому кладовищі.

„Шумув життя і наче не розумів того, що воно втєряло, — пише на Лесиній могилі стара її товаришка. — Я живу, дивлюсь надокколо, стою на варті біля дорогих могил, і з душі мові, як туман над осіннім лісом, підіймається *холодне почуття образи, образи за мертвих*“³⁾).

Сама Леся не ображалась, коли її не розуміли й не цінили: вона вірила в те, що ця оцінка колись буде і що

¹⁾ М. Євшан. Леся Українка. Л.-Н. В. 1913, X, 54.

²⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Хвилини життя Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913. X, 29—30.

³⁾ Там само, 31.

її зрозуміють. Правда, і їй було боляче, бо-ж вона вклала в твори всю свою душу, а ті, з ким вона жила, байдуже проходили мимо цих творів. Коли Леся бачилася останній раз, в травні місяці 1913-го р., з Старицькою-Черняхівською, то розповідала їй, як вона турбувалася перед страшною операцією в Берліні за свою п'єсу „Руфін і Прісцілла“, що не скінчить її, що вмере і не скаже людям того слова, яке так хотіла сказати. „А потім, ту *dearest friend* — додала вона з ухмілкою, — побачила, що, як кажуть у нас: прийшов Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп, і без Прокопа кипить окріп“ ¹⁾.

І без Прокопа кипить окріп. Не будемо ображатися за мертвих — вони зробили своє діло, і їм байдуже, чи хвалять їх, чи лають, чи читають, чи не читають. Боляче за живих, що не вміли й не вміють оцінити одного з найкращих наших письменників, який по силі своїй може рівнятися з такими титанами, як Шевченко й Франко; боляче, що не знали й не знають, яким почуттям високого героїзму дихав вся творчість цього письменника, яка в ній безмежна горить любов до життя й людей, яка віра в перемогу пригноблених рабів; боляче, що не могли й не можуть зрозуміти, з яким широким світоглядом, з якою глибокою думкою виступила ця людина, що піднесла наше письменство до високостів світового з його вселюдськими символами та вічними проблемами життя.

Леся Українка творила для майбутнього, і тому належне розуміння її творчості і популярність серед широких кол нашого суспільства — тільки в майбутньому.

¹⁾ Там само, 30.

Творчість Лесі Українки.

I.

Літературний хист Лесі Українки розвивався ступнево. Межи першими її ліричними спробами та останніми драматичними творами — „дистанція огромного размера“. Але до вершин творчости Леся дійшла не швидко — це був тернистий шлях шуканнів та впертої щоденної роботи над собою, над словом. Тому ми не сказали-б, що Леся до тих письменників належить, що „відразу, з найпершими-ж своїми творами, знаходять себе, своє правдиве призначення й шлях, і дальша їх путь — то просто лінія аж до апогею творчости“¹⁾. Такої простої лінії в розвитку Лесиною поетичного хисту ми не бачимо — це ті-ж *зигзаги*, якими йшов Коцюбинський, поки не вибрався на власний шлях. З самого початку у Лесі, як і в Коцюбинського, власного шляху не було — вона наслідувє то Гайне, то Мюссе, то Шевченка, то свою матір, то Старицького і тільки в кінці 90-х та в 900-х роках починає поволі емансипуватися, знаходячи свою власну, самостійну стежку. В 900-х роках Леся кидає чисту лірику й переходить до драматичної форми.

Всього, що дала Леся за час своєї літературної діяльності, ми ще й досі не маємо. Де-що знайдено зовсім недавно. Так, напр., В. Поліщук в „Червоному Шляху“ за 1923-й рік умістив п'ять Лесиних, здається, ще недрукованих творів, узятих ним в Катеринославі у Євг. Єфремова. Це — „Примара“, „Полярна ніч“, „Години праці“, „Ось уночі пробудились думки“ й „Калина“²⁾. Б. Якубському вдалося дістати від К. Квітки та С. Єфремова дві невеличких

¹⁾ Акад. С. Єфремов. Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. К. 1922, стор. 74.

²⁾ Див. „Черв. Шлях“, 2, стор. 1—6, та 3, стор. 50—51.

поезії — „Переспів“ та „Дим“ в рукописах, що ще невідомі нашому письменству¹⁾). Вони ще й досі не видрукувані. Як передавав нам Квітка, де-які рукописи, певно, є в Хуторської, з якою Леся приятелювала, перебуваючи в Єгипті. Сам-же Квітка має кілька рукописних речей, ще ніде не публікованих. Можна сподіватися, що згодом з'явиться ще чимало Лесиних творів, які знайдені будуть в процесі вивчення її літературного надбання. Тому говорити детально про розвиток поетичного хисту у нашої письменниці, може, ще й зарано, але намічати основні пункти цього розвитку, безумовно, можна.

Почала писати Леся дуже рано. Коли їй було всього 12 років, вона вже друкувалася в галицьких часописах. Уперше друковані вірші її зустріваємо в „Зорі“ за 1884-й рік. Крім того, містила вона свої твори в „Народі“, в „Дзвінку“, в „Буковині“ в „Бібліотеці для молодіжи“, в альманахові „Перший Вінок“ та в інших часописах і альманахах. Пізніше Леся друкувалася в таких журналах, як „Життя й Слово“, „Літературно-Науковий Вісник“, „Нова Громада“, „Дзвін“, „Рідний Край“, то-що.

Майже всі свої ліричні твори молодих років, за невеличким тільки винятком, видала Леся в збірничку „На крилах пісень“, що вийшов у Львові р. 1892-го. Як привітно була зустрінута ця книжечка в родині Старицьких, ми мали вже нагоду говорити. Пригляньмося до неї ближче.

Леся розвинулася інтелектуально раніше, ніж розвиваються звичайно люди. Імпульсом до цього була її самотність, що рано будила в ній „думи глибокі“, критичне відношення до людей і життя. Вона сама це спостерігала, прирівнюючи себе то до первіснички білої, то до дзвінких потоків на провесні, то до жайворінка, що рано співати починає.

Завдяки такому ранньому виступові на літературній ниві, Леся вносить в свої вірші багато, як каже Франко, „дитинячої імпресіоністики“. З технічного боку такі перші спроби пера, як „На зеленому горбочку“, „Літо красне минуло“, „Мамо, іде вже зима“, „Тішся, дитино, поки ще маленька“ та й багато інших, є надто примітивні речі.

¹⁾ Див. Б. Якубський. До долі творів Лесі Українки. Ч. III. 2, 296.

Переспівування старих романтичних тем та вживання конвенціональних форм взагалі характерно для Лесиних поезій в першу добу її творчості. Свою „місячну легенду“, названу спочатку просто поемою, пізніше вона хоче назвати *романтичною* поемою, підкреслюючи цим словом те, що її дійсно характеризує. Про це ми довідалися з приписки, зробленої на власному її примірникові збірки „На крилах пісень“¹⁾. В поемі цій аж надто багато цього наївного, запізненого романтизму. В першій, напр. розділі, що всього з 8-ми строк складається, подибуємо і „сни золотії“, і „мрії барвисті“, і соловейка, і „тіні химернії“, і місяченька, що додолу спускає „мов струни ті проміні срібні“, і „таємну млу“, і „янгола величного з зорею на чолі“, і „голос надземний“, і „гімни небесні“—увесь репертуар романтично настроєної ліри.

Леся сама ще не вірить в свою силу. Пісні її здаються їй несміливими, тихими. Вона сподівається, що знайдеться десь инша кобза, що гучно озветься на її негучні співи.

„І, може, заграє та кобза вільніше,
віж *тихії* струни мої,
і вільнії гуки її
знайдуть послухання у світі пильніше“.

Та кобза буде гучна, та тільки щиріше від її тихих струн вона лунати не зможе. Леся була завжди щирою, але пізніше для щирого почуття вона знаходила й щире слово—тепер-же ще слово це, позичене, а не видобуте з серця, звучить напівфальшиво.

Очі Лесині, як і можна було сподіватися, звернені не до майбутнього, а до *минулого*. Щастя вона, ще зовсім молоденька дівчина, вбачає не в теперішньому, а в минулому, зве це щастя „колишнім“, згадує його: „Ох, милий був сон!“ І співає на *давні* мотиви—про кохану любку, що їй „білії лелії“ сняться, та про коханого друга, що бачить „червоні рожі“ ві сні. Квітки мають символічне значіння:

¹⁾ Примірника цього дістали ми від В. Квітки. Належить він зараз матері поетки Олені Пчілці. Поправки та зміни, що знаходимо в цій книжці робилися Лесею, а почасти й матір'ю її, очевидно, перед тим, як мало вийти 2-ге київське видання цієї збірки, бо частину їх дійсно внесено в це видання. Що-до згаданої приписки: перед словом „поема“ написано олівцем—*Романтична*; потім закреслено,

лелія біла — то квітка чистої та любої надії, червона рожа — то квітка кохання та розкоши. Перед нею „легенько“ снуються „красні мрії“ — „невиразні, але чарівні“. І бажає вона, споглядаючи світ через віконце, тільки одного — сісти в мале човенце й пливати далеко на схід сонця золотим шляхом. Про „страшні вітри“, про „підводні каміння“ вона навіть-би не згадала. Та й нащо згадувати, коли перед нею лелів країна „вічного проміння“?

„Невільная думка“ у Лесі ще мовчить, мов пташка замкнута у клітці — вона приборкана тугою, пририта жалем. Поетці хочеться, щоб її думка-пісня була вільною, щоб вона грала як вітер, шуміла як той шум, що круг човна вирує — але для чого? Ясної мети ще немає. Вона сама знає, що вітер лишається без відгуку, а шум тільки на хвилиночку чарує погляд. Це — шум для шуму, грання для грання. Найбільше, на що може спромогтися Леся, це разом заплакати з тим, хто сльози ллє з тяжкої муки. „Пророчої науки“ в неї ще нема.

„Я йду шляхом, пісні свої співаю,
та не шукайте в них пророчої науки,
ні, голосу я гучного не маю!
Коли-ж хто сльози ллє з тяжкої муки,
Скажу я: „Разом плачмо, брате мій!“
З його плачем я спів з'єднаю свій“.

Вона ще вірить в силу сліз, думаючи плачем допомогти чужому горю. Говорять, що сльози матери проймають і тверде каміння, — невже-ж найщиріші її дитячі сльози не мають ніякої сили? Їй здається, що мають. А згодом ці сльози висохнуть, сама вона сміятиметься з тих, що плачуть, і замість сліз у неї в серці вибухне гнів — тільки згодом. З Лесиної біографії ми вже знаємо, що саме привело її на романтичний шлях. Вона жила відокремленим, самотнім життям і звикла більше до книжок, ніж до людей. Читання романів та оповіданнів з лицарського життя надзвичайно розвинуло в ній фантазію, і вона стала мрійницею. А самотнє, відірване від соціального оточення життя викликано було в великій мірі її тяжкою недугою.

Про цю свою недугу Леся иноді згадує і в віршах, здебільшого не просто, а посередньо. Ми вже мали нагоду зупинятися на її елегії „До мого фортеціяно“, де вона

змальовує болючий для неї момент розлуки з інструментом. І в тому віршові (Rondeau), якого вона братові надсилала, є також натяки на недугу, вже ясніші. Вона тут скаржиться, що весняні квітки розквітли в гаю не для неї, що вона не бачить весняного раю. Коли ми пригадаємо собі одну фразу з того листа до брата, де цього вірша вміщено — „Я ще ні разу не була у гаю“ — та той стан здоров'я, в якому вона писала його, „лицькі кайдани“ і т. и., то для нас буде ясно, чому весняні квітки розквітли не для неї. Тут романтизм Лесин ближче нахиляється до життя й стає, так-би мовити, його продухвиною. В вірші „Заспів“, що ним розпочинаються „Кримські спогади“, думку про нещастя в звязку з недугою висловлено найяскравіше. Згадуючи Крим, Леся каже, що вона прожила там не один день, але не була щаслива й на годину.

„Та я за те докірливого слова
тобі не кину, стороно прекрасна!
Не винна ти, що я не маю долі,
не винна ти, що я така нещасна“!

Характерно, що цей вірш не попав у 2-ге київське видання „На крилах пісень“. Очевидно Леся не вмістила його туди через надто автобіографічний характер його.¹⁾

Самотність, викликана недугою, відчувається уже в першій Лесиній книжці. Акад. Єфремов поезію Лесі Українки навіть називає „поезією самотности“²⁾. В вірші „Зоря“ Леся оспівує „одинокую зірку ясну“, що горить самотно крізь темноту. Зірка ця — сама вона.

„Гордий промінь в тієї зорі,
та в нім туга палає огниста,
і сіяє та зірка вгорі,
мов велика сльоза промениста.

Чи над людьми та зірка сумна
променистими сльозами ридає?
чи того, що самотна вона
по безмірнім просторі блукає“.

Туга, самотність приводять Лесю, як і Пушкінського поета, до природи — „на берега пустынных волн, в широко-

¹⁾ В примірякові Лесі Українки цього вірша закреслено олівцем, а на берегах приписано — *не треба*.

²⁾ С. Єфремов. За рік 1912. К. 1913, стор. 281.

шумные дубравы“. Якщо прийде журба, то не думай рознести її у бучних веселощах, не йди в пишній дім, де бренть музика, і в людську течію не важся йти, бо там твоє горе не розійдеться, —

„Краще йди в темний гай, у зелений розмай,
або в поле, де вітер гуляє,
на дозвіллі із лихом собі розмовляй,
може там його вітром розмає.“

Співець у „Місячній легенді“ іде поради шукати до діброви, „до темного смутного бору“. Сама поетка в одному вірші звертається до природи, як до матери, і промовляє до неї в якомусь молитовному екстазі:

„Натуро-матінко! Я на твоєму лоні
дитячі радощі і горе виливала
і матір'ю тебе я щиро звала,
з подякою складаючи долоні“.

Найближчою для Лесі була волинська природа;

„Ой, чи так красиво в якій країні,
Як тут на нашій *рідній Волині!*“

Від'їжджаючи з Волини до Криму, Леся прощається з нею, як з „*рідним* куточком“, і з сумом залишає соснові бори *Славути* і „*Случи рідної* веселі береги“. З великою любов'ю говорить вона й про Поділля. Але у всіх цих віршах не відчувається справжня природа чи то Волини, чи Поділля — замість Волини можна поставити Поділля або щось инше і навпаки. Скрізь тут природа ідеалізована, змальована в якомусь народньо-Шевченківському стилі. Це ні більше, ні менше, як звичайні трафарети, що подибуємо їх у письменників народньо-романтичної школи. Для волинської природи нічого характерного, крім борів Славути та берегів Случи, не знаходимо — все той самий тут місяченько, садочок, біленькі хатки, соловейко, яких можна побачити не тільки на Волині, а й на Київщині, і на Полтавщині, і де хочете. Те-ж саме й з Поділлям. Описуючи його, Леся ніби йде слідом за трафаретною народньою піснею:

„Он ярочки зелененькі,
стежечки по них маленькі
перевиті, мов стрічечки,
збігаються до річечки.
Річка плине, берег рвучи,
далі, далі попід кручі.“

І тут, при описові Поділля, ті-ж самі, спільні для кожного українського села, прикмети — весела балочка, хати, садами вкриті, тополі, золоті лани, ярочки, річечки і т. п.

Описуючи чужу природу, Леся також тримається твердо за романтичний шаблон, зв'язуючи ті чи інші малюнки її з відповідними народними легендами. Так, приміром, пишучи про „Чортові сходи“ в Криму, вона наводить народній переказ про злих духів, які, як кажуть люди, по цих сходах спускаються. В Байдарах вона вбачає таємний загублений світ, наземний рай, що його так давно шукають наші мрії і т. д., і т. д.

Трапляються у Лесі й описи моря, яке вона дуже любила. Це — Чорне море, коло Кримських берегів, де їй часто доводилось бувати. Леся вміла цінити живописну його красу: „Ранок сьогодні був чудовий і море розкішне — пише вона в одному з листів до матери: — сине, рожеве, зелене, опалове, яке хочеш, а тепер чудова місячна, тільки дуже холодна ніч, і я не одважуюсь піти подивитись на море, хоч воно, певне, цікаве, таке як учора“. ¹⁾ Але в віршах море виходить у неї занадто блідим — до тих художніх зразків, що їх дали Жуковський, Пушкін, Шевченко, Леся не піднеслася. Море не настроює Лесиної душі на бунтливий лад — навпаки воно заспокоює, заколисує її:

„Тихе море спокою навчило
невгамоване серце мое.“

Зливаючись з морем, поетка забуває і щастя, і горе — все наземне і нічого не хоче бачити на світі,—

„Тільки бачить осяйну долину
і губитись в прозорій блакиті.“

II.

Життя на самоті, по-між книжкою та природою, викликало споглядальні настрої, надавало світоглядіві пасивний характер. Мостом від пасивності до активності була надія, що їй поетка першої пісні співала. Тема ця повторюється в неї і потім не раз. Вона дивується, що весняні ночі геть від неї полинули, що пісні соловейкові замовкли.

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. III. 6—7, 189.

А ще не час, бо вона не дізнала всіх див чарівливої ночі,
і ще лунають, як і перше лунали, дівочі веснянки.

„Ще маревом легким над нами витає
блакитна весняная мрія,
а в серці розкішно цвіте-процвітає
злотистая квітка — надія.“

Понайбільше надія ця звязана у неї з видужанням,
якого вона чекала від теплих країн:

„В далекій чужині
я сили наберусь
служити країні,
або не вернусь.“

Найпотужніше звучить голос надії в поезії. „*Contra spem spero*“. По силі безпосереднього чуття, по експресії це, мабуть, найкраща річ у всій збірці. Сильною вона вийшла тому, що в неї вкладено найболючіші болі, найпекучіші рани Лесиної душі. Слідом за критикою ми звикли чути в цій вірші громадську ноту — так його можна й розуміти, — але в дійсності Леся говорить в ньому тільки від себе й про себе. Посилаючи братові в листі уривок з цього віршу, де мова йде про здіймання важкого каменя на круту гору, Леся зараз-же після цього уривку питає його: „Як ти думаєш, чи підійметься? Гей, навряд, — не такий то камінь!.. Бо то, бачиш ти, я так думаю, що не минути мені ножа чи то кацапського, чи то німецького“...¹⁾ Розпачливий крик: „жити хочу!“ — це-ж крик безнадійно хворої людини, якій лікарі провіщували неминучу передчасну смерть. Вона почуває, як на груди їй налягає вже смерть, як мла застилає світ, але непереможний потяг до життя, до сонця примушує серце битися дужче, і вона, всупереч логіці, покладає надії на те, що їй вдасться подолати люту смерть:

„Так! я буду крізь сльози сміятись,
серед лиха співати пісні,
без надії таки сподіватись,
буду жити!—Геть думи сумні!“

Одначе таке біографічне, так-би мовити, розуміння даного твору зовсім не виключає іншого розуміння, про яке

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. Ш. 8, 25.

ми згадували вище: де-які художні твори що-до змісту можна трактувати по різному.

Переходячи міст надії, горе своє Леся хоче перебороти співом і прагненням подвигу. Проти грізних чорних хмар, що насуваються на неї, вона збирає чари слова, узброюючи свої пісні. І відважується, не чекаючи ранку, „серед мороку, бурі-негоди“, пливати в хибкому човенці на море. Як зійде „сонце правди та згоди“, її вже не буде — вона спатиме вічним сном. Власного щастя у неї нема, вона його і в мріях не бачить, але в серці в неї „іншії мрії“ цвітуть. Щастя, на її думку, це — сон, а вона хоче не сну, а життя:

„Для інших і доля, і щастя хай буде,
собі я бажаю не сну, а життя,—
хто зо сну прокинувся, хай щастя забуде,
йому вже до щастя нема воріття.“

Зрікаючись щастя, Леся йде на *саможертву* і в ній бачить найвищий сенс життя. Їй здається навіть, що вона до цього покликана, що це її місія. У сні з'являється їй ясна богиня фантазії й по темних хідниках веде її в якусь будову, де стоїть височенний орган. Це — „світовий орган“, і *доля судила* так,

„що тільки раз він має гук подати.
Страшний той гук, потужний і величний,
по всіх країнах має залунати
і перекинути світовий стрій одвічний.
Страшне повстане скрізь землі рушення,
і з громом упадуть міцні будови.
Великий буде жах, велике й визволення!
Тоді спадуть всесвітні окови.“

Богиня наказує їй порушити того органа не дужою, лиш смілою рукою, і гуком тим буде переможене всесвітнє зло, і вона здобуде щастя для землі. Але богиня попереджає, що світло правди засяє не для неї, що життя її загине, і ніхто навіть не згадає ні ймення її, ні діла. Поетка вагається — їй страшно вмерти зовсім, без слави, без лаврів, навіть без могили. Та вона перемагає свої вагання й вирішує, що вона *мусить* видобути страшний гук:

„Хай я загину, та хай сяє мило
над людьми сонцем правда і надія!“

Поява богині Фантазії, що керує творчим життям поетки і є ніби її совістю, дуже характерна для неї, як для людини, настроєної романтично. Богиня Фантазія у Лесі Українки — це те саме, що Геній, або Муза у інших поетів, те що в Сократа — Даймоніум, у Данте — Беатріче, у Пушкіна — „шестикрылый серафим“. Легкокрила богиня Фантазія — це чарівна сила, що в порожньому просторі будує світ, дає життя холодній хвилі, будить мертвих з їх вічного сну. Вона відкриває „світ злотистих мрій“, з'єднуючи його веселкою з землею, вона світове сполучає з таємним. Іноді замість Фантазії виступає постать Генія, то темна, сувора й сумна, то прозора, лагідна й радісна. Але й Фантазія, і Геній (пізніше й Муза) Лесею *зачаровують, гіпнотизують*, накидають їй певні думки та настрої. Це та-ж „*непереможна деспотична мрія*“, що підчас напруженої боротьби з хворобою в Єгипті й на Кавказі не давала їй спати вночі, пила з неї кров.

Куди-ж ведуть оці Фантазії та Генії поетку, що зріклася власного щастя? Вони ведуть її на *подвиг*. Подвиг мусить бути зроблений во ім'я людей, во ім'я життя, але поетка не зіллється цілком з ними, а стоятиме над ними, бо те життя, яким люди живуть, одштовхнуло її від себе, і воно її не цікавить. Подвигом мусить вона заглушити ту дисгармонію, той контраст, що з'явилися в її душі ще тоді, коли вона була дитиною. З суворістю аскета прямує вона до вищого ідеалу, що ввижається їй в формах не зовсім шеясних — як „велике визволення“, „світло правди“, то-що. До віри в цей ідеал, до боротьби за його закликаються нею й інші, що марно нарікають на долю, схиливши в журбі чола.

Подекуди в цих закликах трапляються й народницькі нотки. Характерний в цьому відношенні вірш „Досвітні огні“, що кінчається просвітянським гаслом: „До праці! до світла!“ Громадські мотиви, мотиви боротьби починають поволі входити в репертуар молодої поетки, але в них багато ще романтичного, туманного, несерйозного. Що-правда, в слъози Лесея вже не вірить і критично ставиться до тих мрійників, що ждуть з плачем години, коли кайдани з них спадають сами. Вона знає, що кайдани ніколи сами не спадають, що назад немає вороття, і тому радить братись краще до роботи й змагатись за нове життя.

Такі настрої в де-яких поезіях загострюються, і звучить якась непримиримість в словах:

„Або погибіль, або перемога —
ці дві дороги перед нами стане...
Котра з цих двох нам судиться дорога?
Дарма! повстанем, бо душа повстане.“

Те, що не має сили й не може боротися, повинно загинути. Так думає Леся про Крим, про цей чудовий богоданний край, що в неволі у чужих пропадає. Вона звертається до моря, щоб воно зібралось на сили, розігнало свої буйні хвилі й затопило цю нещасну країну. Тим, що руки опускають в зневір'ї, вона посилає прокляття:

„Прокляття рукам, що спадають без сили!
Навіщо родитись і жити в могилі?
Як маємо жити в ганебній неволі,
хай смертна темвота нам очі застеле!“

В зв'язку з мотивами боротьби уперше виникають в поезії Лесі Українки й мотиви соціальні та національні. Було вже зазначено, що вона зріклася власного щастя й віддала себе в жертву для блага всього людства. Навіть слава її не приваблює. Як каже співець у „Місячній легенді“:

„Не для слави, — для вас, мої браття,
я свій скарб найдорожчий ховав.“

Споглядаючи красу моря, Леся питає саму себе: де і в чому щастя, любов і надія? Може, в небі високім? а, може, в глибокім морі? —

„Ні, думко! Даремне в світовім просторі притулку шукати,
в безодню дарма поринати.
Любовь і надія не в зорях, не в морі, —
між людьми поради питати!“

Цікаво, що ця строфа укупі з двома сусідніми в примірникові Лесі Українки закреслена. Очевидно, в цей час Леся не надавала ще серйозного значіння тому переходові від квіток, зірок та соловейків до людей і життя, який у неї допіру розпочався ¹⁾).

¹⁾ Можливо, що ці три строфи викинуто просто тому, що вони з технічного боку були слабкі. Принаймні, в останньому з наведених нами рядків слово *поради* закреслено, а над ним надписано: *їх треба*. Значить, Леся їх виправляла. На берегах проти цих трьох строф олівцем написано: *геть*.

Соціяльні теми в першій Лесиній книжці тільки чено. Инакше не могло й бути, як взяти на увагу молодий вік письменниці. Зводячи свій погляд на небо, вона не шукає в ньому нових зірок, — „братерство, рівність, волю“ бажає вгледіти вона крізь чорні хмари — ті три величні золоті зорі, що людям сяють безліч літ. Про соціяльне значіння поезії говорить Леся в „Місячній легенді“. На соціяльну тему написано поезію „В'язень“, але від неї аж надто дхне сентименталізмом. У в'язниці сидить і нудьгує самотний в'язень. До його приходить молода дружина з дитиною, яка кукукає до татка, гадаючи, що він жартома сховався за ґрати. Дружина розповідає чоловікові про своє лихо, про злидні, про те, що в неї за борг продали останню корову, і гірко, розпачливо ридає. В'язень дає дитині скоринку невільничого хліба й прощається. Останній рядок: „Навіщо ми побралися з тобою?“ зовсім мало гармонує з соціяльною темою поезії.

Соціяльних питаннів торкається Леся в вірші „Коли втомлюся я життям щоденним“, який має утопічний характер. В уяві її малюється картина майбутнього. Старий дідусь у тихім ріднім колі навчає своїх онуків, править байки про давнину, про те, що діялось колись. З оповіданнів дідуся видно, що минуле — це страшна казка, дикі часи. Світ здавався людям темницею, бо там народ народа запрягав у кормигу, а на вільне слово кувалися кайдани.

*„Пів роду людського не звано людьми,
затято йшов війною брат на брата.“*

Діти соціялістичного майбутнього не знають, що таке війна й геройство, багатство й убожество, ученість і простота, і дід пояснює їм, що війною в ті часи звалося братовбивство, а героїзмом — кроволиття; що убожеством була там смерть голодна, а багатством — награвовані мавтки; що під простотою розуміли тоді темноту безпросвітню, а під ученістю — непевне блукання.

*„Бездушну помсту звано правосуддям,
а самоволю деспотичну — правом.
Всім гордим-пишним честь була і слава,
зневаженим-ображеним — погорда.“*

Якби погасла маленька іскра братньої любови, що тихо горіла в де-яких серцях, нещасний люд, напевне, загинув-би.

Але та іскра тліла, не вгасала і розгорілася ясним багаттям — на світі стала світла соціалістична влада.

Оце і все, що підходить під категорію соціального. Не краще справилася Леся і з темами національними. В порівнянні з попередниками, напр., Шевченком, Франком, це, безумовно, крок назад. Нема внутрішньої сили, є тільки бляшаний патос, патріотичне квиління. Свідомо на першому місці збірки поставлено патріотичного гімна:

„До тебе, Україно, наша бездольная мати,
струна моя перша озветься,
і буде струна урочисто і тихо лунати,
і пісня від серця поллеться“.

Пісня має літати по широкому світі й шукати долі. Полине за синє море, за гори, літатиме в чистому полі, здійметься до неба і, може, спіткає долю. І, може, доля тоді завитає до нашої рідної хати. В кінці до України прикладаються такі самі епітети, як і спочатку — мила, кохана, безталанная. Пізніше Леся ніколи не зважилася-б так сказати, але тепер говорить, тому що це вона говорить не своє, а чуже.

В поезії „Співець“ та сама патріотична тема. Поетка протиставить себе соловейкові, що залишає вродливу троянду й летить у вирій. Вона ніколи цього не зробила-б:

„Та хоч-би й крила мені солов'їні
і воля своя,
я-б не лишила тебе в самотині,
країно моя!“

В такому-ж дусі складено дитячого віршика „Мамо, іде вже зима“. Патріотом тут виступає якась „пташина сивенька“, що не боїться морозу й не залишає на зиму рідної країни.

Невеличка поема „Самсон“, написана на біблійну тему, характерна тим, що в ній центральною фігурою є не Самсон, а Даліла. Даліла не підкуплюється філістимлянами, як про те оповідає „Книга суддів“, а мстить сама за рідний край — вона патріотка. Самсон у Лесі вийшов блідшим за того напівгумористичного, напівтрагічного героя, якого ми знаємо з Біблії. Взагалі вся поемка конвенціональна й несамостійна. Написано „Самсона“ під впливом матеріної „Дебори“, що друкувалася р. 1887-го в альманахові „Перший

Вінок“. Лесин твір видався кращим, ані-ж твір Олени Пчілки, що відзначила й тодішня критика ¹⁾).

Просвітянським патріотизмом пересякнена й слабенька поезійка „На роковини Шевченка“. „Наша рідна хата“, „наші українці“, „своя вбога нива“, „рідні перелоги“ — ось ті образи, що ними орудує поетка. Шевченка вона приймає тільки як національного поета, — про соціальне значіння його поезії — ні слова.

„Ми, як ти, минати будем
чужії пороги,
орать будем свої ниви,
рідні перелоги“.

Пізніше, як Леся ввійшла у другу фазу своєї творчости, їй не раз закидали, що вона нічого не пише про своє рідне. В збірці „На крилах пісень“ є один вірш, написаний на „рідну“ тему — „Ой високо сонце в яснім небі стало“, — але це, мабуть, чи не найгірший вірш у всій книжці. Тут вона переспівує Шевченка-романтика, згадуючи й „давню славу“, і „козацьку волю“, і „тяжку недолю“, і „турецьку неволю“ — всі атрибути народньо-романтичної думи-поєми.

Взагалі можна сказати, що в першому періоді своєї літературної діяльності Леся не дуже часто забігав в екзотичну далечінь — їй любі рідні проліски, дрібний ряст, і за них питається у неї панянка, заходячи в магазин квіток. А згодом їй потрібні будуть гіяцинти, нарциси, рожі, запашні азалії, конвалії свіжі... Тільки в кінці життя, перед смертю, затужить вона знову за рідними Волинськими лісами.

Потяг до екзотичного у Лесі щойно позначається. Вона передчуває, що їй доведеться полинати в далекі світи, щоб принести відтіля цілющої живої води, і тому вона не втинає крил сизокрилій голубці. Ця цілюща вода оживить її серце, коли до його приступить невсипуща журба:

„Хай-же та мрія із думкою вкупці
лине в незнані світа, —
крил не втинай сизокрилій голубці,
хай вона вільно літа!

Так закінчує свою пісню Леся, передчуваючи далекі мандрівки в незнані, екзотичні країни.

¹⁾ Див. І. Франко. Леся Українка. Л.-Н. В. 1898, VII.

III.

Оригінального в першій Лесиній збірці, як ми бачили, мало. Вона ще не мала власного поетичного знаряддя й користувалася чужим, наслідуючи матір, Шевченка, Гайне, Мюссе, Пушкіна, Міцкевича і багатьох інших українських і неукраїнських поетів. Про вплив матери на Лесю Українку ми вже не раз говорили. Шевченком вона також захоплювалася. Досить сказати, що вона двічі писала вірші з приводу роковин його. Про першого такого вірша ми допіру згадували. Другого написано значно пізніше й видрукувано в „Рідному Краї“ за 1911-й рік¹⁾. Шевченкову фразеологію в цих віршах Леся перебирає цілком, трапляються навіть цілі рядки, запозичені в Шевченка. Рядок „огню іскра великого“, взятий з „Єретика“ й уміщений у ранньому вірші „На роковини Шевченка“, повторюється в зміненому вигляді і в вірші „Коли втомлюся я життям щоденним“. Як було сказано, переспівує Шевченка Леся і в вірші „Ой високо сонце в яснім небі стало“. Образ тополі, що з вітром у полі розмовляє, такий вираз, як „друже мій єдиний“ де-що інше також, очевидно, навіяно Шевченком.

Під впливом романтичної лексики Шевченка та Гайне з'являються у Лесі Українки всякі серденька, сльози, пташки, соловейки, зірки, місяченьки, квітоньки, рожі, лілеї і т. п. сантиментальні речі. Цілком Гайнівський характер має вірш „зоряне небо“. „Горда ясна, огнистая мова“ зоряного неба дуже нагадує розмову зірок у Гайне:

„Sie sprechen eine Sprache,
die ist so reich so schön“.

Міцкевичеві „Sonety krymskie“ викликали, на нашу думку, Лесині „Кримські спогади“²⁾. Багато спільних тем: „Тиша морська“, „На човні“, „Негода“, „Байдари“, „Бахчисарай“, „Бахчисарайський дворець“; „Бахчисарайська гробниця“ у Лесі, — „Cisza morska“, „Żegluga“, „Burza“,

¹⁾ Див. „Рідний Край“ 1911, II, № 9—10, стор. 3.

²⁾ Що Леся не тільки читала, ба й наслідувала Міцкевича, показує її вірш „На мотив з Міцкевича“, писаний в 90-х рр. і видрукуваний Ол. Пчілкою в „Арго“, кн. I, К. 1914.

„Bajdary“, „Bakczysaraj“, „Bakczysaraj, w nosy“ „Grób Potockiej“ у Міцкевича. Цікаво, що останніх три Лесиних вірші, присвячених Бахчисараєві, мають, як і в Міцкевича, форму сонету. Образ водограю змальовано, десь певно, за Міцкевичем. У останнього „fontanna haremu“

„dotąd stoi cało
i, perłowe łzy sączą, wola przez pustynie“.

У Лесі:

„Тут водограїв ледве чутна мова.
Журливо, тихо гомонить вода —
немов сльозами краплями спада:
себе оплакує оселя ця чудова“.

Міцкевича та Пушкіна мала на оці Леся, коли писала:

„З чужого краю тут співці бугали
і тіні бранки любої шукали“.

„Марія смутна, чи палка Зарема“ — ремінісценція з Пушкіна.

Чимало в першій Лесиній книжці трапляється й народнього елемента. Так, напр., заспів в 7-му вірші з циклу „Подоріж до моря“ має цілком народній характер. Дуже часто вживається вираз „зелений розмай“, яко епітет до слова — гай. В „Місячній легенді“ лірник співав народніх пісень — „Даремщину - панщину“, „Сирітку“, й „Нема в світі правди“. В народньому дусі складено пісню „Чи є кращі між квітками“. Особливо характерний в цьому відношенні кінець її:

„Та ще-ж квіти не посохли,
рута зелененька, —
не журися, дівчинонько,
ще-ж ти молоденька.“

Поема „Русалка“ так і зветься „поемою в народньому стилі“. Пишучи її, Леся наслідувала Шевченкову „Русалку“, тільки в неї нема тих соціяльних контрастів, на зображення яких Шевченко був такий майстер, а психологічні конфлікти у неї ледве накреслені. Ритм поеми той самий, що й у Шевченковій „Русалці“, тоб-то народній, коломийковий. Сюжета „Русалки“ повторено пізніше в „Ізольді Білорукої“.

Підпадаючи під ті чи інші впливи, Леся іноді шукала таких імен та образів в своєму й чужому письменстві, які відповідали-б її настроям, її світоглядом, і, знайшовши їх, вкладала в них свої найглибші почуття, зливалася з ними. Одним з таких образів є образ грецької поетки Сафо. Леся в даному разі використовує ту легенду, яку утворили представники грецької комедії, ніби-то Сафо загинула від палкого кохання до вродливого Фаона, скочивши з Левкадської скелі. Леся хоче ототожнити Сафо з самою собою і тому вкладає в її пісню велику тугу, що в власному серці носила. Згадавши в тій пісні і славу, і красний світ, і лукавих людей, і кохання, і зраду, Лесина Сафо з розпачу рве лаврового вінця й знаходить кінець своїй пісні в хвилях моря. Такий песимістичний кінець показує, що „Сафо“ написана Лесею ще в той час, коли навколо неї ще не розійшовся романтичний туман і вона ще не вийшла на ясну путь служіння людству.

Другим таким образом є образ Марії Стюарт, передсмертну пісню якої перекладає Леся. В цій пісні та-ж сама туга і той-же песимізм.

„Що я, тепер, о боже! жить мені для чого?
Слаба, мов тіло в котрім серця вже нема,
тіль марна я, мене жаль-туга обійма,
самої смерти прагну, — більше вже нічого ¹⁾.“

Звертаючись до друзів, Стюарт просить їх згадати, що вона в житті не мала ні щастя, ні долі і нічого доброго зробити не мала сили. Все це могла сказати Леся й про себе, і тому образ Марії Стюарт для неї був таким близьким.

Може тому з такою сумною любов'ю описує Леся і Надсонову домівку в Ялті, що Надсон, якого гризли сухоти й який так само, як і Леся, тікав від них до Криму, був їй близьким як-раз через оте своє горе. Обов вони приїхали в веселу країну, щоб боротися з смертю. Він умер, а вона там, як признається в „Кримських спогадах“, „не була щаслива й на годину“. Надсона Леся зве „безталанним“

¹⁾ В цій першій строфі сонету спочатку зроблено було де-які зміни, а саме: слова в „котрім серця“ замінено словами „те, де духу“, а замість „самої“ поставлено „я“. Проте-ж пізніше, очевидно, на берегах приписано: „так як напечатано“.

поетом, але це саме можна сказати й про неї, і, як ми бачили, вона як-раз так і думала про себе.

Такі самі образи знаходила Леся не тільки в письменстві, не тільки серед поетів, а й у природі. Так, напр., осінь у неї, як і сама вона — „конаюча вродливиця в сухоті“, що непевною краскою палає, роздає останні дарунки і тихо умирає. Таємні роси — сльози осені, які вона ховає й від сонця й від людей — це сльози самої поетки. В іншому вірші вона прирівнює себе до вічно смутної сосни, в шепотінні якої чує не „зеленого шума“, а „тяжку зимову думу“.

Ми вже згадували, оскільки форма перших Лесиних віршів була невироблена й неудоконалена. Це залежало в великій мірі від того шляху літературного, яким з самого початку пішла Леся. Вона вчилася у романтиків з народницькими симпатіями і всі їх як і позитивні, як і негативні риси переносила в свою поезію. Про конвенціональність образу та епітету у неї ми вже говорили. До цього можна ще додати надмірне вживання зменшених форм, що характеризує мову українських романтиків та народників. Леся цими формами просто таки зловживала, хоч вони зовсім не пасують до її урочистого стилю. Мало-що не на кожній сторінці зустрінемо ми серденько, доленьку, зіроньку, сонечко, місяченька. Часто вживаються й інші *diminutiva* ¹⁾. Леся сама це іноді помічала й робила відповідні правки. Так, напр., в тому уривкові з „*Contra spem spero*“, якого вона р. 1890-го надсилала братові, читаємо: „Буду камінь *важенький* здійсмати“, а в першій Львівській збірці цього рядка вже виправлено, й він такий виглядає: „Буду камінь *важкий* підіймати“.

Характерним для Лесиного стилю першої доби є поєднання двох синонімічних слів, що трапляється і в народній пісні, і в Шевченка, і в багатьох з тих письменників, які в широкій мірі користуються етнографічним матерія-

¹⁾ Напр: стрічечка, річечка, ярочок, стежечка, садочок, хатонька, балочка, дитинонька, матінка, гурточок, таночок, роженька, човенце, весельце, хвилечка, голівка, шапочка, калинонька; зелененький, жвавенький, дивненький, ясненький, смутненький; хутенько, раненько, височенько, здалеченька і ин.

лом. Часте вживання подвійних іменників, прикметників, дієслів та прислівників остільки-ж шкодить поетичній мові, як і часте вживання зменшених форм. Ось кілька таких прикладів: щастя - доля, крик - гук, жаль - туга; красний - ясний, гордий - пишний, зневажений - ображений, ясний - голосний; світить - палає; п'ють - гуляють, жалкуєм - тужим, кида - розсипає, гуляти - блукати, голосили - ридали, котились - лились; ранесенько - рано, тихо - тихесенько, тяжко - важко й багато ин.

Незвичайно часто вживає Леся повної форми прикметника та заіменника. Вона в неї, можна сказати, домінує, і це теж псує стиль, бо притягає її Леся здебільшого для того, щоб захвати розмір віршу, метр. Такі форми можна знайти на кожній сторінці. Беру для прикладу першого вірша. Тут знаходимо: бездольная, самотная, гучная, синьє, тую, безталанная. В примірникові Лесі Українки де-які повні форми прикметників виправлено на короткі. Часто-густо такі форми трапляються у Шевченка.

Так само за-для розміру, за-для метру часто звертається Леся до артикля. Подекуди вона викидає його, замінюючи иншим яким-небудь словом. Так, приміром, 6-й вірш з циклу „Подоріж до моря“ в її примірникові має таку поправку: закреслено слова „*коні ті*“ й зверху написано „*огирі*“.

Ради метру переставляються наголоси в словах, або беруться ті наголоси, що трапляються тільки діалектично ¹⁾. Взагалі треба сказати, що Леся обіруч діалектичні форми бере. Завжди в неї бачимо — тепера, тільки, хтів, людім (дат. мн.), остатній, тута ²⁾.

З ритмічного боку матеріал, уміщений в першій книжці, досить різноманітний, але цікавих ритмічних ходів не багато. Чимало в ритмічних помилок. Строфа будується на різні зразки. Рима здебільшого точна, хоч і не завжди багата.

¹⁾ З численних прикладів можна навести такі: дбці (ім. мн.), стрілами срібніми (ор. мн.), часи (зн. мн.), меча (род. од.), рідній (зов. од.), рідні (ім. мн.), моемú (дат. од.), біля тебе (род. од.), себе самогó (зн. од.), перед мевé (зн. од.).

²⁾ Слово „*тута*“ в одній строфі „Надсонової домівки“ повторюється аж тричі, утворюючи, справді, якусь какофонію,

IV

Одночасно з першою збіркою оригінальних віршів вийшли переклади Гайне — спільна праця Лесі Українки та Максима Стависького (Славинського). Робота ця виконана була як одно з чергових завдань, поставлених гуртком „Література“, що мав на увазі перекладами творів світового письменства збагатити письменство українське й виробити та удосконалити нашу літературну мову. Про таке завдання перекладачів говорить у передмові до книжки й Олена Пчілка, що взялася її видати: „Для письменности такої молоді, як наша — каже вона, — в котрій справжня літературна мова тільки що починає вироблятися, переклади (звичайно, переклади добрі) мають бути ще корисніші, ніж для якої іншої, бо, даючи багатий світовий зміст, твори славетних митців слова, стилю мають багато послужити, при пильній праці перекладачів, до виробу вдатної, добірної літературної мови нашої“¹⁾. Такі перекладові праці Олена Пчілка зве „збагаченням мови“²⁾.

Переклади Гайне у Лесі Українці вийшли досить гарні, але найкращими їх назвати не можна — кращі знаходимо у Кримського, у Загула. Де-які хиби в цих перекладах відчував ще Драгоманів. „Перекладч з Гайне — пише він в одному з листів до Лесі — читаються легко. Це вже багато, тільки досить далеко переложені. Особливо злість Гайне не вийшла, може, через те, що ви з М. (Славинським) добрі люди. В мене тепер нема книги „Buch der Lieder“, то я можу звіряти тільки з тим, що пам’ятаю. Ось, напр., „Da knixtest du höflich den höflichen Knix“ у тебе переведено зовсім без злости і т. д.“³⁾ Через 11 років Леся вкупі з Славинським видала ще одну книжку перекладів з Гайне, куди ввійшли „Атта Троль“, „Раткліф“ і „Балади“⁴⁾.

¹⁾ Книга пісень Гейнріха Гайне. Переклад Л. Українки і М. Стависького, Львів 1892, передмова, VI.

²⁾ Там само, VI.

³⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. Ч. III. 4—5, 191.

⁴⁾ Генріх Гайне. Атта Троль, Раткліф, Баллади. Переклади Л. Українки і М. Славинського, видання редакції „Літ.-Наук. Вісника“. Львів 1903, стор. VI+133.

Крім Гайне, Леся перекладала ще Мюссе, Гюґо, пізніше Метерлінка. Р. 1910-го в „Літ.-Наук. Вісникові“ видруковані були її „Ліричні пісні давнього Єгипту“, перекладені, звичайно, не з єгипетського первотвору, а з наукового німецького перекладу проф. А. Відемана.¹⁾ Під кінець життя Леся вже майже не зверталася до перекладової праці. „Перекладів-же я тепер ніяких не роблю — пише вона матері в листі від 12 березня 1912-го року, — бо не маю добрих (може-б ти мені прислала ту антологію²⁾ французьку, що в тебе?) оригіналів європейської поезії, а з російської взагалі не перекладаю. Оце знайшла один свій давнішній переклад народньої італіянської пісні, може він тобі сподобається, то надрукуй“.³⁾ Усю свою енергію зосереджує Леся головним чином на оригінальній праці.

В кінці 90-х рр. та на початку нового століття Леся поволі виходить на самостійний шлях. Р. 1898-го Франко пише про неї, що вона „тільки що закінчила першу добу свого розвою, її талант тільки що отрясся з повивачів тої несамотійности, що путає кожного поета при перших його кроках“.⁴⁾ Перший цей період тягнеться більш як 10 років, і протягом його перейшла Леся, як каже Франко, „від дитинячої імпресіоністики до широкої ідейности і могутнього пристразного огню“⁵⁾.

За цей час українська інтелігенція набралася трохи сили. Влилися в неї нові, свіжі кадри молоді, що мала певні переконання й охоче бажала працювати. Розпочалася навіть практична робота по освіті народу. Проте-ж режим не мінявся, і серед інтелігенції сталося роздвоєння: одні ждали рішучих змін, інші були пасивними. Леся належала до перших. Як чесна громадянка, вона не могла спокійно дивитися на соціальне й національне поневолення народу, вона мучилась, протестувала і, чим могла, допомагала відродженню країни. Тому-то в 2-й період літературної діяльності її твори на громадські теми звучать особливо сильно й виразно.

¹⁾ Див. Літ.-Наук. Вісн. за 1910-й рік, IX, стор. 385 — 390.

²⁾ Надруковано: *онтологію*.

³⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III, 8, 241.

⁴⁾ Ів. Франко. Леся Українка. Л.-Н. В. 1898, VII, 6.

⁵⁾ Там само, 8.

За ці 10 років виріс і її талант, і був уже він не позичений, а власний. В першій Лесиній книжці чимало трапляється ще наївного, туманного й невиразного й що-до змісту, й що-до форм. Друга й третя книжки — це поворот до ясно окресленої ідеї, до справжньої мистецької форми. Кажу, тільки поворот, бо й тут бачимо иноді упадочність, шаблон і манеру. Леся ще не загартувала свого духу, не перемогла себе остаточно, а в стані її здоров'я відбувалися від часу до часу важкі кризи. І той болючий контраст, що ми його спостерігали в дитинстві і в найраніший період творчості, — він ще живе й досі. Описує Леся весну — веселу, щедрю, милу. Все ожило, все загомонило — тільки вона, як і раніш, хворіє й сумує:

„Співало все, сміялось і бренило,
а я лежала хвора й самотна.
Я думала: „Весна для всіх настала,
дарунки всім несе вона ясна,—
для мене тільки дару не придбала,
мене забула радісна весна“.

Не один добрий друг потішав її в неволі, даючи пораду не журитись в такій пригоді, бо-ж иншим ще гірше буває. Ця ганебна людська розвага, ця думка: „Адже иншим ще гірше буває“ болючіша для неї, ніж болі й тісна неволя:

„Та які це слова і даремні й нудні,
хоч порадники щирі й охочі,
Якби знали ці люди, які то сумні
дні без сонця, без місяця ночі!

Немов Іфігенія, покірною грізним, суворим законам Мойри, сидить вона перед скупим багаттям Артеміді — „недужа тілом і душею хвора“, — а десь, в далекій від неї Арголіді буває життя, цвіте весна, аргоські дівчата в гай ідуть зривати анемони та фіялки і, може... може, згадують в піснях нещасну Іфігенію, що рано загинула за рідний край.

Мука ця нагадує муку людей, що не можуть в полярній країні діждатися сходу сонця. Темрява обступила їх немов облога; догоріла остання свічка. Як погасне вугілля, то буде чорно, як у гробі. Ніхто не вірить в те, що прийде день; тільки хлопчина невгамовний вірить, міркуючи:

„Як довга ніч, то й день-же буде довгий, полярний, вічний день!“ Йому навіть здається, що вже починається день, хороший, славний, але виявилось потім, що то просто сховався місяць. Так иноді потрапляла Леся крізь власний біль і муки побачити страждання цілого народу.

В останніх двох ліричних збірках—„Думи і мрії“¹⁾ „Відгуки“²⁾ є цілі відділи, де все спочатку й до кінця— безмежна туга, безмірний жаль. Сюди належать цикли— „Мелодії“, „Ритми“, „Хвилини“. Це т. з. *чиста* або *індивідуалістична* лірика Лесі Українки з „інтимними почуваннями душі сумовитого інтелігента-сучасника“³⁾.

Леся скаржиться на свої болі сердечні, на своє горе: „Не вражайте серденька мого— *легким сном спить мій жаль у серденьку*“. А коли її кличе весна, вона не хоче їй коритись, не хоче вислухати її знадні, чарівні речі:

„Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, —
не чаруй і не ваб надаремне.
Що мені по красі тій веселій, ясній? —
в мене серце і смутне і темне.“

І коли зорі ясні всміхаються до неї— смутні в неї думи. Душа її плаче і рветься, та сльози не ринуть буйним потоком— вони не доходять до очей, бо їх сушить запальним вогнем *туга*.

Саму творчість поетичну порівнює вона з оранням туги:

„Темна хмара, а веселка ясна —
що ти робиш, дівчино нещасна?
Ореш тугу, сієш на ній смуток...“

А що-ж зійде на тій ріллі? Зійде не рута, а *отрута*, жалі не малі. Прості й пластичні образи, змальовані тут, бере поетка з народньої нашої пісні, що така багата на сміливі й оригінальні звороти:

„Горе-ж мені, нещасливая доле!
Ізорала бідна вдова мислоньками поле.“

У сліди народньої пісні йдучи, Леся хоче свою досаду викинути на бездоріжжя, але та сходиться там маком. Зри-

¹⁾ Думи і мрії. Поезії Лесі Українки, накладом українсько-руської видавничої спілки, Львів 1899, стор. 123.

²⁾ Леся Українка. Відгуки. Поезії. Чернівці, 1902, стор. 96.

³⁾ С. Єфремов. Історія українського письменства, вид. 3, стор. 334.

ває вона червоний цвіт його, плете віночка й кидає в воду. Може, допливе він до самого моря, а там його втопить буря, і вона позбудеться горя. Буря розбила вінка, але не втопила, — тільки хвиля морська від його почервоніла.

З цієї туги кохання, з жалів самотності виливалися у Лесі такі пісні, що їх ніхто ще не чув на Україні, що до них може дорівнятися тільки одна народня пісня. Це—перлини нашої лірики, гарячі як сльоза, чисті та прозорі як кришталь. До таких перлин належить поезія „Нічка тиха і темна була“, що кінчається таким потужним акордом:

„Спалахнула далека зірниця.
Ох, яка мене туга взяла!
Серце гострим ножом пройняла...
Спалахнула далека зірниця“.

Найбільший жаль — це той, що його не можна виплати сльозами. Це та негасима туга, що нею бреньять наші думи, що нею пересякнутий сербський епос. Гаряча іскра палкого жалю запалила їй серце. Серце горить, але вона не може плакати, не може того страшного вогню залити сльозами. Якби вона й заплакала, то це був-би не плач, а такий стогін вимученої душі, таке несамовите ридання, що їх почули-б зорі, і люди, такі байдужі до чужого горя, вжахнулись-би на її сльози:

„Хотіла-б я вийти у чисте поле,
припасти лицем до сирій землі
і так заридати, щоб зорі почули,
щоб люди вжахнулись на сльози мої“.

Тяжка недуга, нещасливе кохання та звязане з ними моральне пригнічення утворювали часами настрої песимістичні, упадочні, настрої втоми. Поетка хоче уплисти за водою, немов Офелія, уквітчана, безумна. Безвладна, вона віддалася-б легким хвилям, а ті помалу загортали-б її та колисали, наче люба мрія, так тихо, тихо... І спускалась-би вона все глибше й глибше в блакитну ясну воду, а на хвилі зостався-б тільки невиразний відгук її пісень, мов спогад забутої балади, в якій було щось таке смутне, криваве. А потім зник-би й відгук, і на воді ще-б колихались одні квітки, на які спускався-б з неба тільки спокій, спокій...

Переможена ворожою силою, вона звертається до Музи, щоб та прилинула до неї:

„Знов подолана я, не маю сил до бою.
Я не журюсь, я знала — це прийде“.

І вона спокійна, боротися не хоче. В душі у неї інші бажання:

„Я тільки думкою на світі буду жити,
я хочу слухать річ твою урочу
і на своїм чолі твоє сіяння
почуť бажаю хоч єдину мить“.

Леся, як було вже сказано, почувала себе обранцем якоїсь вищої волі, була переконана, що на неї покладено особливу місію. Про це свідчать нам її таємничі розмови з Фантазіями, Геніями, Музами і т. п. істотами. Постійне почування якогось обов'язку, що лежав на ній, і велика нервова напруженість пригноблювали й знесилювали її, і вона не раз признається, що їй тяжко стояти на варті з зброєю в руках:

„Якби вся кров моя уплинула отак,
як ці слова! Якби мое життя
так зникло непримітно, як зникає
вечірнє світло!.. Хто мене поставив
сторожею серед руїн і смутку?“

Тяжкий для неї обов'язок будити мертвих і тішити живих калейдоскопом радощів і горя. Хто покликав її взяти святу орифламу пісень, і мрій, і непокірних дум? Хто наказав їй не кидати зброї, не відступати, не падати, не томитися? Чому вона мусить слухати наказів? Чому вона не сміє втекти з поля честі, або впасти грудьми на власний меч? Що не дав їй сказати просто: „Так, доле, ти міцніша, я корюся?“ Сильна, як смерть, та вища сила, що примушує її все це робити, і вона, хоч-би й хотіла, не може піти проти неї. На спогад цих покірних слів рука її стискає невидиму зброю, а в серці лунають бойові крики.

Про втому від боротьби читаємо і в другому чудесному вірші „То була тиха ніч чарівниці“, де Леся висловлює бажання заспівати собі лебединої пісні:

„Я змаганням *втомилась* кривавим,
і мені заспівати хотілось
лебединую пісню собі“.

Мотив самовбивства, чи натяки на його знаходимо в п'єсі „Іфігенія в Тавриді“. Закинута з милої Еллади на чужину, Іфігенія не може примиритися з тим, що саме в такий спосіб мусить вона жертвувати собою за честь і славу рідної країни. Коли Артеміді була потрібна кров еллінки, щоб погасити гнів проти Еллади, вона могла пролити її кров. Розпач опановує душу Іфігенії, і в нестямі кричить вона до богині:

„О, Артемідо,
рятуй мене від мене, захисти!“

І заміряється жертвоним ножем проти серця, щоб віддати богині ту кров, що палить жили їй, але раптом одкидає від себе грізний замір і пускає ножа додолю:

„Ні, це не варт нащадка Прометея!
Коли хто вмів одважно йти на страту,
той мусить все одважно зустрічати!
Коли для слави рідної країни
така потрібна жертва Артеміді,
щоб Іфігенія жила в цій стороні
без слави, без родини, без імення,
хай буде так!“

Ця *прометеївська* гордість не дозволяє їй закованій у горе Ніобеї благати милосердя у страшної богині, що вбила її дітей. Полегшення для себе вона знаходить тільки в тім, що туга її не вмере, а жаль не загине у світі. Нехай вона мертва тепер, та сльози її живі і будуть живими повік.

Жаль свій Леся хоче перемогти, як і раніш, піснею:

„Невже переможная пісня
важкого жалю не поборе?“

Але до пісні долучається тепер ще й віра в правду ідеалу, який став виразнішим і яснішим, ніж раніш. Коли вночі прокидаються німі її думки й починають пити її кров, немов вампіри, вона узброюється проти них всією силою віри:

„Ох, мучать як думи-вампири!
Годі, лишіть! ¹⁾ всею силою віри
я узброюсь тепер проти вас —
слухний, бажаний настав тепер час.

¹⁾ Надруковано: *лижіть* (Черв. Шлях, 3, стор. 50).

*Вірю я в правду свого ідеалу,
і коли-б я тую віру зламала,
віра-б зламалась у власне життя,
в вічність матерії, в світа буття“.*

Проти ворожої сили, що знаходиться в ній, поетка виступав сама. Це — ознака її *індивідуалізму*. У чорну хмару зібралася її туга, жаль розточився по ній огнем-блискавицею, ударив перуном у серце, — і рясним дощем полились її сльози. Але буря не зломила її, не прибила до землі:

*„Я гордо чоло підвела,
і очі, омیتі сльозами, тепер поглядають ясніше,
і в серці моїм переможній співи лунають.
Весняная сила в душі моїй грає,
її не зломил зимові морози міцні,
її до землі не прибили тумани важкі,
її не розбила і ця перелітная буря весняна.
Нехай там збирається гірша, страшніша негода,
нехай там узброїться в гостру, огненную зброю —
я вийду *сама* проти неї
і стану — *поміряю* силу!“*

Не зважаючи на смертельну рану в грудях, вона, як справжній лицар, не тікає з бою, а тільки міцніше стискає панцера, щоб затамувати кров. Якби вона хоч на хвилину скинула цього залізного панцера, кров-би кинулась потоком, і життя її порвалось-би:

*„Бо й такі бувають рани,
що нема на них бальзаму,
що нема на них завоїв
окрім панцера твердого“.*

V.

І тепер, як і в ранній молодості, Леся не пориває ще звязку з витворами романтично настроєної душі. Раніш це були Фантазії, Генії, — нині — Муза. І пізніше, навіть в останні роки життя, не розлучається вона з ними. В листі до матери від 20 грудня 1911 р. пише вона: „Тоді, як лагодила ту посилку, хотіла тобі одну невеличку річ переписати, та тоді якось не стало сили, а потім я подумала, що воно якесь наче фельвтонне (зветься „*Музині химери*“, тема — що *муза ніколи не хоче робити того, що „мусить“*, а тільки те, що *забагнеться*).

Воно вже теж років три як написане, та все вилежувється. ¹⁾ Без Музи, без самовнушення поетка жити не може, особливо тоді, як обгортає її туга, як болить голова, як стіна й стеля гнітять мов темниця. З „липких кайданів“ простягає вона руки до своєї чарівниці молоді Музи, гордої та смутної, до тихої жалібниці-порадниці:

„Я-ж без неї тепера така самотна
серед цього безкрайного лиха“.

Це лихо її, мов туман в-осени без краси-блискавиці, без грому, без раптового вихору буйної весни. Навіть Муза боїться сюди вступити, в цей осінній туман, і кличе здалека: „Встань і за мною ходи тим шляхом, що сіяє сріблистий“. Муза зве поетку своєю вихованкою й вабить та кличе її полинати з нею до зірок.

До Музи звертається вона й тоді, коли її перемагає ворожа сила. Але часто-густо буває так, що Муза з'являється їй не як порадниця, не як посестра, а як цариця, що бере її в полон і веде за собою мов бранку. Тоді поетка зве її безжалісною владаркою, що осліпила їй очі згубливим своїм промінням, одурила її серце, прівабивши маревом щастя. Іде вона, бранка-невільниця, в тріумфальному ході гордої цариці, і дзвонять її кайдани. Даремно хотіла вона почепити свою арфу на плакучих вітах смутної верби й дати велику присягу, що ніхто в світі не почує її невольничих співів. Безжалісна Муза глянула на неї владним поглядом, і серце бранки затремтіло, вона все заспівала гордій цариці, заспівала й те, чого зроду нікому, навіть самій собі, не хотіла казати вголос. Проте-ж і такої провідниці не проклинає поетка, а вітає її, мов гладіятор перед смертю:

„Радуйся, ясна царице, бранка вітає тебе!“

Її вже не страшить ніщо — ні те, що ясна блискавиця, захоплена нею з хмари, згасне миттю мов метеор, ні те, що в неї не стане сили, ні те, що вогонь обпалить їй крила, і вона впаде, неначе камінь, що зірвався з кручі, у темні в ди, в холодну тишу. Однаково благає вона винозору Музу, щоб та взяла її з собою й щоб вони линули разом.

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III. 8, 242.

Иноді поетка сперечається з Музою, критично переглядаючи пройдені нею шляхи. Муза захочує її до весняних співів про квіти, про кохання, але поетка, що пережила вже цю поетичну фазу, одмовляється від таких незграйних співів. А вже зовсім не до сподоби їй запропоновані Музою „підківки іскристі, дівки танцюристі“:

„Ми, Музо, не щиро цю пісню співали,
мені вона завжди чужая була,
в той час, як наєколо усі танцювали,
я тільки таємні сльози лила“.

Нарешті, Муза нагадує поважні співи про те, як умирає на війні герой, як він згоджується серед бою лягти головою, аби не впустити корогви. Але й цієї пісні не хоче співати поетка, бо вона двосічна, мов зброя — будить одвагу і разом з тим завдає жалю. Ображена Муза хоче пірвати останню струну, та поетка стримує її, кажучи, що скоріше серце в неї раптово загине, ніж у Музи пірветься остання струна. Тепер вона отруєна злою журбою, тепер її співи заснули, оковані зимовим сном, але прийде весна, і вони знову загоряться вогнем.

Часом місце Музи заступає Зоря, часом—Перелесник, але значіння їх однакове: Зоря світить поетці через лихі тумани, через велике горе, прокладає ясний шлях через бурхливе море і чарує новою надією втомлені очі, а Перелесник речами любими затроює їй серце і поцілунками виймає з неї душу.

І Фантазія, і Геній, і Муза, і Зоря, і Перелесник—це ті образи, що в них поетка втілює творчий процес поетичної думки. В тісному звязку з ними стоїть проблема слова. Колись ще Франко назвав Лесине слово „гримким і гострим як сталь“¹⁾. В ньому немає проповіді, хоч воно й урочисте, в ньому немає сентенції, хоч за ним і почувається величезна моральна сила. Сама Леся називає свої слова блискавицями, що з туги народились. І не дивується, що вони не линуть угору, мов жайворонків спів, не розсипаються дзвінким дощем над чорною ріллею, не грають танцюристим колом, мов ті листочки, що зриває буря. Слово, коли воно не фальшиве, завжди адекватне з тими переживаннями,

¹⁾ І. Франко. Леся Українка. Л.-Н. В. 1898, VII, 23.

що хвилюють душу людини. То тільки в казці виростає калина з убитого й чарує всіх людей дивною сопілкою, то тільки в казці умирає лебідь не з криком навісним, а з любим співом. Слово, що повстало з туги, — це хижа птиця, що б'є чорними крильми і ранить, як тільки поетка хоче її приборкати силоміць. На слово вона не вміє накласти маски, не може вбрати його в ясну одежу, тим більше не може закувати його в кайдани. Воно вільне й непокірне. Нема від його потіхи смутним, нічого лагідного в ньому нема. Зроджене від туги й розпачу, воно мститься за скритий жаль вогнем, отрутою, двосічним мечем туги. Коли воно страшне для людей, то хай пролетить одиноко, як вихор через море ледове. Не треба йому ні сліз, ні співчуття — йому треба тільки волі й простору.

Період в літературному розвитку Лесі Українки, про який ми зараз говоримо, є *період шукання*. Вона почуває, що час квіток, зірок та соловейків минув, що треба шукати якихось інших слів та образів, щоб відбити ритм життя. В цей час вона пробує йти найрізномірнішими шляхами — пише оповідання, поеми для дітей, виступає яко публіцистка, перекладає наукові твори. Це свідчить про те, що вона хоче наблизитись до життя, хоче пізнати його. Очевидно, вона й наблизилась до нього і пізнала його, але пізнання це не дало їй радості, бо скрізь вона бачить невільників, рабів з похиленими головами, які не тільки не мають сили підняти меча проти гнобителя й тирана, а навіть не можуть сказати непокірного слова. І от поетка береться сказати те *непокірне* слово, бажаючи *прометеїстичним поривом* перемогти темні сили, піснею заглушити брязкіт кайданів. „Жива творчість — каже Євшан — став одним із средств боротьби, могутчою зброєю в обороні всього, що святе чоловікові, — став громадською силою“ ¹⁾. Леся Українка, озброївши своє слово, посилає його в бій проти інертного українського суспільства. Вона хоче, щоб слова її вражали людей, різали, навіть убивали.

„Я не на те, слова, ховала вас
і напоїла кров'ю свого серця,
щоб ви лилися, мов отрута млява,
і посідали душі, мов іржа.

¹⁾ М. Євшан. *Fiat ars!* Українська Хата, 1913, X, 611.

Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла-б я вас виховать, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краяли, та не труїле серце,
щоб піснею були, а не квилінням.
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
не будьте тільки дощикою осіннім,
палайте чи паліть, та не в'яліть!

Занадто палкою була пісня Лесі Українки, як сама вона признається в вірші „На вічну пам'ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи“. Вона хотіла сховати її в серці, та тісне було для неї серце — не могло воно вмістити тих гарячих, невтримливих слів. Мов слова зловісного пророка Єремії, що провидів, як гнитиме народ у ворожій тюрмі, її слова наповні кров'ю й сльозами, і їх, як і плач пророка, почують найдальші нащадки

Найдальші нащадки почують, але не почують ті, що несуть на шиї невольницьке ярмо, що стогін їх чує поетка. В хворих примарах ввижається їй смерть. Вона відчуває, як умирає її душа. Чорним серпанком жалібниці-мрії покрили їй очі, померкнув світ, і залунали над нею жалібні скарги її покинутих пісень. Вони вернулись плакати на могилі палкого серця, яке носило їх. Милими гостями були вони між людьми, але за своїх не прийняв їх ніхто.

Леся добре знала, що уявляє собою слово поета, як соціальний чинник. Вона свідомо була тих великих завдань громадських, що стоять перед кожним художником слова. Бачучи, як холодно зустрічають її пісні, вона причини цього шукала не в читачах, а в самій собі, і всю вину складала на себе й на своє, як їй здавалось, не тверде слово. Відсіля їй безнастанні болі, повсякчасні страждання — відціля т. з. *мука слова*:

„Слово, чому ти не твердая криця,
що серед бою так ясно іскригься?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
той, що здіймає вразі голови з плеч?“

Свою щирю, гартовану мову вона готова видобути з піхви, але-ж вражого серця вона не проб'є нею — тільки зранить

своє. Вигостривши свою зброю, вона почепить її при стіні на втіху иншим, собі — на смуток. Хай-же слово її стане мечем в руках майбутніх невідомих братів, що сміливо виступлять проти тиранів! Скільки соціальної правди в цих словах! Це могла сказати тільки та людина, що всіма фібрами своєї душі відчувала стогін і ридання поневоленого люду:

„Слово, моя ти единая зброе,
ми не повинні загинуть обое!
Може в руках невідомих братів
станеш ти кращим мечем на катів.
Брязне клинок об залізо кайданів,
піде луна по твердинях тиранів,
стрінеться з брязкотом инших мечей,
з гуком нових, не тюремних речей.
Месники дужі приймуть мою зброю,
кинуться з нею одважно до бою...
Зброе моя, послужи воякам
краще, ніж служиш ти хворим рукам!“

Такі думки висловлювала, такі слова говорила Леся Українка в ті „глухонімі“ часи. Вона знала, що пожар її серця не збудить у ній тієї сили, що розбиває Бастилію тиранів, що визволяє з кайданів волю — він збудить тільки слова. Проте-ж не могла вона мовчати. Немов яке прокляття лежало на ній, що вона мусіла тугу зустрічати словом. Коли-б те слово могло збудити луну й розтродити рани в серцях людей, що поросли мохом; коли-б воно ударило перуном в заспані серця, захмарило соромом спокійні чола й усім нагадало, що борця жде зброя; коли-б та зброя здійнялась до бою й загомніла, — тоді слово таке замовкло-б уже само собою.

Відціля ясно, яке значіння мала для Лесі Українки поезія. Вона не була для неї „возвышающим облаком“, як для Пушкіна та багатьох инших поетів, не була тим блакитним туманом, що закриває очі поетові, відокремлюючи його від життя. „Низкие истины“ ставила вона вище від цього „обмана“ й твердо вірила в правду свого ідеалу, в правду соціального й національного визволення людства. Це не була просто поезія, — це було розбуджування мертвих, дарування життя „сущим во гробѣх“. Це був той огонь, що мав спалити мури великої тюрми народів і разом

з тим випекти старі, заіржавлені душі у покірних, затурканих і приголомшених невольників-рабів.

Леся не розрізняла поезії й життя, а органічно їх поєднувала, вбачаючи й найвищий сенс в наближенні поезії до життя й життя до поезії. Поезія не була для неї якимсь малопотрібним додатком до життя, якого при нагоді можна й відкинути, але не мала вона для неї й абсолютного значіння, яке надається їй жерцями т. зв. чистого мистецтва, що викинули гасло: *мистецтво для мистецтва*. В поезії вбачала вона складову частину творчого життя землі. Правда, пізніше вона напише на своєму прапорі: *regeat mundus — fiat ars!* і буде боротися з такою громадською думкою, але це не значить, що вона стане формалісткою й відмежується від людей і життя. Цим вона не суперечить життю, бо в цім виступі є елемент боротьби, а де боротьба, там і життя.

Значіння поезії в індивідуальному й громадському житті найяскравіше виявлено в поемі „Давня казка“. До казок і *червоних* легенд Леся звертається тому, що світ проти них здається їй блідим. В стародавніх легендах немає справедливості, але там річ іде про жертви, про криваві події, про боротьбу, і тому-то вони так приваблюють нашу поетку. В „Давній казці“ бачимо ту саму тему, що її раніше розробляла Леся в „Місячній легенді“, а пізніше — в драматичній поемі „У пущі“. Поезія — це вислів внутрішнього голосу поета, якого ніщо не може спинити. Не в писанні серенад на честь гордої панни Ізидори і не в підбадьорюванні війська полягає суть поезії, — головне її завдання — служіння людству:

„Не поет, хто забуває
про страшні народні рани“.

За цю ідею й гине виведений у „Давній казці“ поет. Він і в тюрмі не залишив свого вільного співу, в якому ганьбив графську сваволю і яким підбурював людей до повстання. За цей тюремний спів він мусів і головою накласти. Але залишилися по смерті його молодші поети, що взяли собі у спадок всі його пісні. В країні знялося повстання, графа Бертольда люди вбили, й заспокоїлися гадаючи, що більше неволі вже не буде. Та після Бертольда

зостався молодий його нащадок, що перейняв пиху й матки свого попередника. І межі нащадками поета та графськими нащадками точиться безнастанна боротьба:

„І тепер нащадки графські
тюрми міцні будують,
а поетові нащадки
слово гострее гартують.
*Проти діла соромного
виступає слово праве —*
ох, страшно оте змагання,
хоч воно і не криваве!
А коли війна скінчиться
того діла й того слова,
то скінчиться *давня казка,*
а настане *правда нова.*“

Виступ „правого слова“ проти „соромного діла“ — ось у чому полягає соціяльне значіння поезії, ось в чому головний зміст поеми, стисла форма віршу якої, яскравість образу та легка іронія так нагадують Гайне.

VI.

Зрозумівши велику соціяльну вагу поезії, Леся Українка міняє свої настрої, думки, світогляд. В її творчості відбувається перелом. Ні скарг, ні плачу, ні нарікання на долю ми вже не чуємо. Гордо несе вона той вінець, що сама поклала на себе. Влада сліпої долі загинула, і вона відбирає від неї повід свого життя, сама шукає, де її дорога. Романтичні мрії не приваблюють її більше — вона прощається з ними, вона вже не мрійниця:

„Мрії рожеві, тепер я розстануся з вами,
тихо відвожу обійми ясних моїх мрій.“

Замість легкокрилих мрій над чолом її віють полум'ям огненні широкі крила, і чує вона голос в собі, який наказує:

„Ти блискавицею мусиш світити у тьмі,
поки зорею рожевою край твій освітиться темний,
треба шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі.“

За цією новою мрією іде вона тернистими шляхами, так як Ізраель ішов за вогняним стовпом. Сама вона свідома

того, що в душі її настав перелом, і без страху жде тих страшних ночей, коли загориться новий огонь, де жевріє для мечей залізо, де гартується ясна й тверда криця:

„Коли я крицею зроблюсь на тім вогні,
скажіть тоді: нова людина народилась;
а як зломлюсь, не плачте по мені!
Пожалуйте, чому раніше не зломилась!“

Після цього нового народження в огні Леся стає на героїчну путь. Пісню героїзмові співала вона й раніш, але виразної, чіткої форми набрала вона тільки тепер. Як-раз з цієї творчості з лірики другої доби повстає перед нами та постать Лесі Українки, яку накреслив Б. Якубський — „постать високо-чесного, нервового, безжалісно суворого до себе інтелігента, з почуттям безмірного боргу перед народом, з щирим ідеалістичним пориванням ранішньої соціалістичної форми“¹⁾. Цій характеристиці бракує тільки одного слова — героїзм. Ним пересякнена наскрізь третя збірка ліричних творів — „Відгуки“. Леся повстає проти мовчання, сліз та дитячих мрій і хоче бачити в своїх товаришах тільки *бойців*. „Що сльози там, де навіть крові мало!“ Треба спалити молодість і полягти при зброї!

На героїчний подвиг Леся йде свідомо й добровільно, відкидаючи той жалісливий гуманітаризм, що знаходимо його у Дікенса, Гюго та Бічер-Стоу. Терновий вінець завжди кращий, ніж царська корона, і путь на Голготу завжди величніша, ніж тріумфальний хід, — але плетениця тернова лише тоді стане вінцем, коли вільна душею людина по волі квітчається терном, і путь на Голготу велична тільки тоді, коли людина тямить, на що їй куди вона йде.

Прагнення подвигу у Лесі має трагічний відтінок. В цьому відношенні вона займає одну позицію з Ібсеном, Метерлінком та Роменом Роланом. Любов у неї — самоофіра. Вона навіть рада була тому, що їй доводилося офірувати своє здоров'я й життя за-для блага всіх. Коли р. 1913-го українське громадянство м. Київа висловило їй подяку та шану за її літературну діяльність, що проходила при несприятливих умовах, Леся, останнє маючи на оці, відпо-

¹⁾ Б. Якубський. До долі творів Лесі Українки. Ч. III. 2, 292.

віла: „Нащо нарікати на всякі кривди і негоди? Гірше було-б жити, коли-б не було за що боротись, не було-б за що страждати“¹⁾. Але боротись і страждати Леся хотіла тільки за чесний стяг, за свій високий ідеал: кров ледачу, пролиту не за чесний стяг, вона проклинає. Леся — це Іфігенія, що відважно йде на згубу, на смерть во ім'я ідеї. Таким, на її думку, повинен бути й поет:

„Поет не боїться від ворога смерти,
бо вільная пісня не може умерти“.

З цього погляду вона — повна протилежність парнасцям: холоду, рівноваги у неї зовсім нема. Твори її з 2-го періоду — „це такий голосний та страшний стогін примученої душі — каже Франко, — якого не чулося у нас ще від часу киргизьких думок Шевченкових. Цей стогін тим страшніший, що він не пливе з якогось песимістичного світогляду, не є доктриною, а тільки є виразом безмірно болючих обставин, серед яких живе авторка і серед яких знаходиться українське слово та всяка вільна, гуманна думка в Росії“²⁾.

Виявити такий героїзм у творчості могла тільки людина, в якій жила сильна *вольова стихія*. Не раціоналізм, не утопізм є властивістю Лесі Українки, а *волюнтаризм*. Нестриманий потяг, рух, те, що тепер у літературі звуть *динамізмом*, характеризує поезію Лесі Українки. На все, що існує в світі — на людину й природу, на життя і смерть, на теперішність і вічність, на любов, ненависть, на чесноту й гріх, — на все дивилася вона з динамічної точки погляду, однією ідеєю все це охоплюючи — ідеєю енергії і руху. „Не гедоністична, лише чисто енергетична мотивація волі є підставою її світогляду“³⁾. Це — її віра, віра в єдність всього, що існує на світі. В цьому відношенні наближається вона до Стендаля, Меріме, Карлейля та Ніцше.

Найяскравішим виявом Лесиного героїзму та її сильної волі є „Грішниця“. Дівчина, що в темну ніч вийшла на

¹⁾ Л. Старицька-Черняхівська. Досвітний вогонь. Л.-Н. В. 1914, VII—VII, 5.

²⁾ І. Франко. Леся Українка. Л.-Н. В. 1898, VII, 6.

³⁾ Д. Донцов. Поетка українського рисорджимента. Л.-Н. В. 1922, VI, кн. 2, 140.

бій, щоб підкласти бомбу під вороже гніздо — це символ її активності, боротьби. Вона не боїться суду білих, як не боїться й суду небесного:

„Однакові для мене рай і пекло,
бо я не вірю в них.“

І шибениця її не лякає, бо коли вона і вмере, то думка її залишиться.

Боротьба — це стихія, в якій тепер живе Леся Українка. Тому-то їй не подобаються утопії В. Морріса: в них „нема боротьби — каже вона, — цієї конечної умови життя, нема трагедії, що дає глибіню і зміст життю“¹⁾. Через те саме критично ставиться вона і до польського новітнього письменства: „Польская критика — читаємо у неї — вслід за беллетристами взывает: „Синтеза, синтеза, во что бы то ни стало!“ Но не лучше ли было бы заменить эти слова другими: „Свободы духа, отваги, во что бы то ни стало!“²⁾.

Ніщо не повинно спиняти цей рух, цю шалену боротьбу. Камінь мусять пробити вони, той камінь, що все переміг, що задавив і могутні дуби, і терни непокірні, і, пробивши камінь, розцвісти квіткою *Saxifraga*. Поетам годиться назвати її „ломи-камінь“ і шанувати більше від пишного лавру. Такою саме квіткою, що виросла серед піску та сірого каміння, й була Леся Українка.

В героїчній боротьбі її вражає нас оця *непримиримість, упертість, крайній максималізм*. Це те саме, що ми бачемо у Ібсена: *все або нічого*. Смерть або перемога. Цар тьми сказав: *Fiat lux!* Але і в темряві ворухиться людський хаос, сподіваючись іскри Прометея. І заглушити дикий голос хаосу, крик голоду й біди і розпачливе гукання: „світла, світла!“ — не можна. Цар тьми тільки тоді переможе, коли він замість „Хай буде тьма!“ скаже: „Хай буде смерть!“ Смерть або перемога.

Ще дивнішим є те, що на таку запеклу боротьбу виступав безнадійно хвора жінка. Франка це так вразило, що з уст його вирвалися слова: „Мимоволі думаєш, що ся хвора, слабосила дівчина — трохи чи не *одинокий мужчина* на

¹⁾ Л. Українка. Утопія в беллетристиці. Нова Громада, 1906, XII, 52.

²⁾ Л. Українка. Заметки о новейшей польской литературе. Жизнь, 1901, I, 123.

всю новочасну соборну Україну“¹⁾). Де-які з критиків вбачають навіть дві істоти в Лесі Українці: „жило на світі ті дві істоти під одним іменем Леся Українка“—читаємо в некролозі „Української Хати“. — „І коли одна тяжко і постійно хворіла, швидко йшла до краю свого існування у „царство тіней“, тоді друга буйно розцвітала, кріпла й чарувала нас, прямуючи на величню гору, у небо, в царство світлих ідеалів“²⁾). Цей *дуалізм*, що позначається на всій поетичній творчості Лесі Українки, підкреслює й М. Зеров. Він бачить з одного боку—хвору, слабосилу, з ніжним серцем жінку, з другого—надзвичайної енергії духової людину, що чарує нас силою й міццю своїх переживаннів³⁾). Проте-ж Леся була *суцільна, не роздвоєна* людина. Таку *монолітну* постать ледве чи й знайдеш в нашому письменстві. Були в неї хитання, сумніви, кризи, але вони ховалися в темній глибині її душі й на поверхню майже не впливали—на поверхні пишно розцвітала квітка *Saxifraga*. Хитання, роздвоєння—це є може, *conditio sine qua non* в тій героїчній боротьбі, що наповнює все недовге життя нашої поетки, але контрасти душевні вона перемагала в процесі творчості, яка кінець-кінцем для нас все. Те-ж саме у Достоевського. У Куліша роздвоєння було далеко більшим, а ресурсів поетичних не вистарчало,—через те й не міг він, як художник, бути монолітним.

Характерно, що в Лесі Українки виступають найчастіше не герої, а героїні: Сафо, Марія Стюарт, Русалка, Даліла, Жанні, Грішниця, Іфігенія, Ра-Менеїс, Міріям—в ранішньому періоді, а пізніше—Біла-Посестра, Ізольда, Кассандра, Пророчиця Тірца, Прісцілла, Айша, Йоганна, Оксана, Донна Анна, Мавка і багато інших. Героїні ці, як і сама вона, при всьому своєму героїзмові, при всій активності, не втрачають женности. Це вигідно відрізняє Лесю Українку від тих жінок-письменниць, у яких чоловіче начало переважає жіноче і які, буди заражені цією андроманією, як, приміром, З. Гіппіус, навіть про себе пишуть, як про чоловіків⁴⁾).

¹⁾ І. Франко. Леся Українка. Л.-Н. В. 1898, VII, 24.

²⁾ Українська Хата, VII—VII, 385.

³⁾ М. Зеров. Л. Українка. Книгар, ч. 21, 1353.

⁴⁾ Про мужність у творах Л. Українки див. у М. Зерова, вступна стаття до творів поетки, виданих Книгоспілкою 1924, т. I, стор. XXIX—XXXI.

VII.

Мотиви боротьби за здійснення соціальних та національних ідеалів у другому періоді літературної діяльності Лесі Українки виявлені далеко ясніше й повніше, ніж у першому. Кінець боротьби — це соціальна катастрофа, в якій загине клас гнобителів і з якої переможцем вийде клас трудящих. Дев'ятий вал, Спартак, Самсон, біла війна, гураган — це прообрази тієї катастрофи, того страшного суду, які пророкував Карло Маркс і свідками яких є ми. Тільки людині з ідеєю безкомпромісовості, якою була Леся Українка, могла прийти в голову думка „останнього бою“, великої соціальної катастрофи. Цей „останній бій“, цю катастрофу розуміла вона в масштабі *інтернаціональному*. Для неї однаково близькими були і революція на Україні та в Росії, і велика французька революція, і боротьба шотландських селян з своїми та англійськими панами, і повстання єгипетського народу проти фараонів та жерців, і взагалі всякий визвольний рух, направлений проти тиранів, проти класи визискувачів та гнобителів, незалежно від того, де він відбувається — в своїй рідній, чи в чужій країні.

Тому дивною здається нам думка Д. Донцова, що інтернаціоналізм Лесі Українці був чужий. Правда, він не насмілюється так сказати — він тільки каже: „Інтернаціоналізмом вона *не дуже* захоплюється“¹⁾, бо-ж одкидати зовсім Лесин інтернаціоналізм це значило-б заперечувати очевидні факти — вплив на неї космополітичних думок М. Драгоманова, її перебування в соціал-демократичній партії і т. и., і т. и. Але таке однобічне, двозначне й невідразне визнання Лесиного інтернаціоналізму зовсім не заважає Донцову зробити з нашої поетки — *horribile dictu* — фашистку: „Ціла її творчість — пише він — стає одним несамовитим закликком до тої *bella vendetta*, що в своїй найновішій формі „фашизму“ справляла свої оргії в Італії, а в формі повстань в її власній країні“²⁾. Вбачати в Лесі Українці пророка фашизму, який в наші дні протиставляє

¹⁾ Д. Донцов. Поетка українського ризорджимента. Л.-Н. В. 1922, V, кн. 1, 42.

²⁾ Там само, 34.

себе соціалізові — це абсурд, цілковите ігнорування поетки як людини, що так близько приймала до серця інтереси поневолених трудящих мас. З таким-же успіхом можна було-б зробити з неї франкмасона, або члена американської партії „Ку-Клукс-Клан“, що провадить шалену боротьбу з робітничим рухом та з неамериканськими національностями. Взагалі в статті Донцова, написаній що-правда з великим темпераментом, багато є всяких парадоксів та нісенітниць, напр.: „Фузія можлива межі різними класами одної нації і ніколи — між одними й тими самими верствами різних народів“¹⁾. Так наче Донцов нічого й не знає про спілки буржуазії, про різні великі й малі „Антанти“, а міжнародня солідарність пролетаріату, що стільки проявів мала за останні часи, є ніби один тільки міт. Український робітник за Донцовим може єднатися лише з українським паном, дідичем і капіталістом, але він мусить вороже ставитись до німецького, французького, чи англійського робітника й обов'язково з ним воювати²⁾.

Виставляючи Лесю Українку, яко українську фашистку, Донцов зовсім забуває про ті соціальні контрасти, що їх подибуємо у неї, про *людей*, що мучаться як у пеклі, й про *панів*, що втішаються мов у раю. Ось, напр., пісня про мужиків та панів з „Давньої казки“, що її співці розповсюджують серед уярмленого люду, щоб викликати повстання проти графа. Пролетарським, а не фашистським духом дхне від неї:

„В мужика землянка вогка,
в пана хата на помості;
що-ж, не дарма люди кажуть,
що в панів біліші кості!
У мужички руки чорні,
в пані рученька тендітна;
що-ж, не дармо люди кажуть,
що в панів і кров блакитна!
Мужики цікаві стали,
чи ті кості білі всюди,
чи блакитна кров поллеться,
як пробити пану груди?“

¹⁾ Там само, 42.

²⁾ Докладніше про Донцова, яко репрезентанта українського фашизму, див. у В. Коряка: Українська література перед VII Жовтнем. Ч. Ш. 8, розд. 2, 186 — 194.

Отаким співцем була й Леся Українка. Вона не любить жартувати з панами, бо стогін людський завжди в її серці озивається луною. Той не поет, хто забуває про страшні народні рани, і вона йде шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі. Нехай вони й не побачать волі, але її напевно побачать їх діти. Ідучи до людей, вона не проповідує, не ллє на їх рани „примирительного елея“ і не несе їм голубиної лагідности та ясного погляду:

„Лагідність голубина, погляд ясний,
патриція спокій — не личить нам.
Що вдіє раб принижений, нещасний,
як буде проповідь читать своїм панам?“

Не проповідь, не євангелію кротости й любови, а огонь ненависти до класових ворогів несе вона змученому народові. І з яким гнівом в очах, з якими судорогами в руках і лютистю в голосі сама вона стає перед лицем цих ворогів:

„Вже очі ті, що так було привикли
спускати погляд, тихі сльози лити,
тепер метають іскри, блискавиці, —
їх дикий блиск невже вас не ляка?
І руки ті, не учені до зброї,
що досі так довірливо одкриті
шукали тільки дружньої руки,
тепера зводяться від судороги злости, —
чи вам байдуже про такі погрози?
Уста, що солодко співали й вимовляли
солодкі речі, або тихі жалі,
тепер шиплять від лютости і голос
спотворився неначе світ гадючий, —
що як для вас жалом язик їх буде?“

Соціяльні мотиви найкраще брєнять у „Невільничих піснях“, майстерно оброблених з художнього боку: шляхом боротьби Леся витворила з себе артистичну натуру. На соціяльну тему написано поему „Роберт Брюс“, хоча соціяльне тут тісно звязано з національним. В основі поеми лежить шотландська легенда про короля Роберта Брюса. Років 500 тому на Шотландію пішов війською англійський король Едвард. Розбивши шотландців в бою, він запропонував їм мир на таких умовах, щоб простий люд платив йому податки й десятини, а шотландські лицарі щоб були вільними панами своєї батьківщини. Лицарство на це охоче

погодилося. Один тільки при зброї залишився молодий рицар Роберт Брюс. Він кинув ворогам залізну рукавицю й помчав у гори здійсмати серед шотландських селян повстання. Селянство одностайно пішло під Брюсів прапор. Девіз був один: „За волю, за рідну країну!“ Але повстанцям не пощастило: шість разів були вони розбиті, й не стало сили боронити країну. Без війська, без слави залишився Роберт. Тепер він хоче зовсім покинути рідну Шотландію й податися з хрестоносцями до Палестини, щоб там забути свої невдачі й горе. В самотній хатині на ірландському березі моря чекає він корабля й спостерігає як павук на стелі плете своє павутиння. Шість разів він обривався, але в сьомий прип'яв свою нитку до стіни. Роберт скочив на ноги, схопив зброю і сказав: „Та невже таки лицар менше має снаги, ніж павук?“ І знову повернувся до Шотландії й у сьомий раз підняв повстання. На цей раз вороже військо було розбито, й Шотландія стала вільною. Люди обрали Роберта на короля, але обираючи сказали, щоб він не продавав їх панам:

„Ми тебе на державу вінчали,
ми тебе й розвінчаєм сами,
і коли проти нас ти повстанеш,
проти тебе повстанемо ми.“

Ця промова селян до короля звучить трохи наївно. Взагалі композицію цілого твору не можна назвати вдатною. Наближається ця річ до „Самсона“, хоча в стилістичному відношенні вона значно краща від нього.

В де-яких віршах змальовано сумний політичний стан України та безнадійну боротьбу за неї. Сюди належать „Fiat pox!“, „Грішниця“, „Хвилина розпачу“ та інші. В останньому вірші песимізм поетки доходить до крайньої межі. Вона хотіла-б, щоб загинули і честь, і сумління — аби тільки впала тюремна стіна російського самодержавія. Те-ж саме знаходимо і в Некрасова в вірші, написаному на смерть Писарева:

„Тот герой, кто и честь свою губит,
когда жертва спасает людей.“

Проти цього повстає Драгоманів, доводячи, що чиста справа потребує чистих рук. Признаючи поетичну силу Лєсиного

віршу, Франко також не погоджується з його практичною філософією.

Раніш було вже зазначено, що Леся часто не відділяє соціального від національного. Це й не дивно, коли взяти під увагу, що Україна була поневолена одночасно і в соціальному, і в національному відношенні — мимохіть одно зливалося з одним. Національні мотиви у Лесі складають дві групи: з одного боку, вона висміює й картає в'ялість та безсилля українського суспільства, нездібного до боротьби за визволення України, з другого, направляє свій гнів проти гнобителів української нації, проти царату і всього, що звязане з ним. Критично дивитись на „доморощену премудрість“ навчив її ще М. Драгоманів. Це-ж він писав їй про плаксиву вдачу українців: „я сам не одчаююсь в українцях, а надто в молодих і про старих я зовсім не так уже зле думаю: вони все-таки роблять своє діло, — тільки що вже *занадто багато плачуть*“¹⁾. В українському суспільстві панували тоді *народолюбство й пацифізм*, якими сучасники Лесі Українки думали збудити в масах національну свідомість, гадаючи, що все станеться само собою. Проти цього пацифізму, проти пасивного українофільства й здіймає бунт поетка, шукаючи дійсних, радикальних засобів до вирішення національних проблем. Не йдучи на жодні компроміси, вона виступає проти тих, хто став на півдорозі, проти „спокійних чол“ та „заспаних серць“ українських народолюбців, показуючи їм, що кожне право, в тому числі й національне, здобувається тільки шляхом боротьби, тільки через кров. Будити заснулих — такий девіз поетки. Звертаючись до цих рабів, до „паралітиків з блискучими очима“, від яких щасливіші навіть фелаги та парії, вона показує їм, в якому політичному стані опинилась країна:

„Ми навіть власної не маєм хати,
усе одкрите в нас тюремним ключарем:
не нам, обідраним невільника́м казати
речення гордее: „мій дом — мій храм!“

До національних ворогів, як і до соціальних, поетка ставить з ненавистю. Вона думає, що, може, й життя не

¹⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. Ч. Ш. 4-5, 195.

було-б таким нещасним, „якби вогонь ненависти не гас“. Ненависть ця повстає через те, що недруги нищать любов до людей. Ненависти не знає тільки той, хто ніколи нікого не любив. „Ти все згадуєш любов“ — докоряє Грішниця черниці, —

„вона й моя наставниця єдина.
Мене любов ненависти навчила.“

Іноді національна стихія прибирає чужерідних, екзотичних форм. В майбутньому це буде один з улюблених прийомів Лесі Українки, зараз-же він тільки випробовується:

„Це вже було колись... Це вже не раз бувало:
я на чужому йшла шукать надій,
як в рідній стороні мені їх бракувало,
і обновлення силі молодій.“

„Єврейська мелодія“, де оспівано тугу полоненого Ізраеля за зруйнованим храмом, є те „чуже“, у що вклала Леся українські національні думки й почування. Слова Іфігенії, в яких вона звертається до Еллади:

„А в серці тільки ти,
єдиний мій коханий рідний краю!“

також одбивають власні настрої й переживання поетки, що тужила, перебуваючи в Криму, за рідним оточенням, за рідною природою.

Стиль в останніх двох ліричних збірках набирає міцних, крицевих форм. Таких *lapsus'ів*, як у першій книжці, трапляється значно менше. Це пояснюється тим, що Леся критично ставилася до своїх творів, одрізняючи „достойне“ від „недостойного“. „З коротших віршів якимось не знаходжу „достойного“ — пише вона матері в одному листі, — може згодом що-небудь кращого напишу, то надішлю“¹⁾. Леся весь час училася, працювала над своїм словом, шукала нових, кращих форм. Усе її життя — це школа, де вона загартовувала свій талант. Ми не раз згадували про ті поправки та зміни, що їх знайшли у власному Лесиному примірникові першої її збірки „На крилах пісень“. Це саме можна сказати й про інші твори. Б. Якубський, що кори-

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матері. Ч. Ш. 6—7, 193.

стувався рукописами Лесі Українки, зазначає, що „в кожному майже рукопису сила змін та поправок; поправка одним атраментом, потім ще другим, потім зверху ще олівцем, а потім — в рукописах переважно першої доби — ще поправки рукою матери — Олени Пчілки“¹⁾ Кожну фразу, кожне слово Леся перевіряла, справляла. Вживши в одному з листів до матери слова „розповсюдження“, вона в дужках додає: „От іще слово!“²⁾ Про неї можна сказати, що вона дійсно була „взыскательным художником“.

Стиль Лесі Українки має *ідеалістичний* тон і в ньому відбивається її світогляд. Систему ідеалістичного стилю, ідеалістичної мови М. Доленго характеризує так: „Ця система вислову є умовна, абстрактна, схематична й символістична, з обмеженим лексиконом, з мелодійною музичністю, з похилом до певної ритуальності, з неможливістю безпосереднього підходу до дійсності, з де-якими архаїчними прикметами: нахилом до постійності епітетів, одноманітності образів, симетричності в будові і з де-яким консервативним нахилом до певних формуловок — змістовних та ритмічних“³⁾. Таку систему вислову бачимо ми й у Лесі Українки. У неї нема безпосереднього підходу до дійсності, замилювання в зовнішньому — в предметах, речах, тощо, бо все вона знаходить у собі. У неї переважають визначення *психологічні*, тоб-то не самого предмету, а того вражіння, яке він справив на неї та тих асоціацій, що виникли в зв'язку з цим вражінням. Вона не розпускається у всьому, а, навпаки, все вбирає в себе. Світовідчуження її — *егоцентричне*.

Мислення Лесі Українки Євшан зве „*символічним мисленням*“ і каже, що цей дар мислення символами був у неї органічним. „Може тому — припускає він — вона *мусіла* полишити на боці сучасне життя при виборі тем і вічно нав'язувати до далеких, напівмітологічних тем. Це її не стримувало, давало більший простір її думкам і ширші перспективи, як може дати сучасне життя сучасна українська дійсність“⁴⁾. Символічні образи свої Леся *суге-*

¹⁾ Б. Якубський. До долі творів Лесі Українки. Ч. III. 2, 295.

²⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. III. 6—7, 189.

³⁾ М. Доленго. До питання про дві системи мови. Ч. III. 8, 208.

⁴⁾ М. Євшан. Леся Українка. Л.-Н. В. 1913, X, 55.

стуге читачеві шляхом всяких технічних прийомів — повтореннів, синонімічних виразів, то-що. Це — не мова поняттів, бо вона нічого не доводить і не пояснює, — це мова символів. „Вона — як каже Донцов — не конкретизує змісту емоцій“¹⁾, бо відтворює не зміслові переживання, як більшість її сучасників, а душевні. Своєю ідеалістичною мовою, своїм символічним думанням нагадує Леся стародавніх єврейських пророків, про стиль яких вона писала: „Навіть сама техніка фрази неначе вимірена свідомо на те, що тепер звуть сугестією (внушенням): кожний образ, кожна імперативна фраза повторюються двічі різними, але синонімічними виразами рівної сили і через те силоміць западають в пам'ять і заглушають голос критики в думці читача“²⁾. Ці слова можна прикласти в однаковій мірі і до єврейських пророків, і до самої авторки.

VIII.

„Відгуки“ — це була остання лірична збірка Лесі Українки. З початком 20-го століття вона до лірики майже не вертається, а якщо й з'являються у неї дрібні вірші, то тільки випадково, епізодично. Так, прим., під впливом африканського „хамсину“ написала вона свої єгипетські вірші. Про це згадується в одному з її листів до матери, де вона ділиться своїми вражіннями, які справив на неї цей самий „хамсин“. „За останні дні хоч воспрянула духом, та під впливом хамсину могла тільки на єгипетські теми писати: „Хамсин“, „Дихання пустині“, „Афра“ (це такі мої вірші). Ох, якби ти бачила того рудого демона хамсина, як він світ у жовтий кошмар зміняє! Справді, злий дух Тіфон! А потім уже „тихий хамсин“ без піску та каміння летючого в повітрі, тільки з жовтим колоритом та з + 30° R. „у холодку“, а потім ще було „дихання пустині“ з тою-ж t°, але вже без жовтого колориту, а потім була „афра“ — мертва тиша з білим від спеки небом (t° все та сама), нарешті, північний вітер і — дощ. Тепер маємо t° Гомерового Олімпу і розкошуємо. А то були такі „єгипетські ночі“, що

¹⁾ Д. Донцов. Поетка українського рисорджимента. Л.-Н. В. 1922, VI, кн. 2, 140.

²⁾ Леся Українка. Утопія в белетристиці. Нова Громада, 1906, XI, 18.

ми мало не подуріли. Гелуан наполовину спорожнів від масового панічного втікання наїздних. Але я вдоволена, бо хотіла знати, що то в справжня Африка. Тепер знаю¹⁾.

Так само випадково з'являлися й де-які інші вірші, але їх обмаль. „Я сама не знаю, чому мені „дрібні“ вірші тепер не пишуться“²⁾. Леся скаржитья матері в одному своєму листі. А для нас це ясно: вона знайшла нові форми творчості — драматичну поему, етюд, віршовану драму, в яких її талант виявився з найбільшою силою. Перед нею стоять завдання соціального, національного та психологічного порядку, тоб-то ті самі, що й раніш перед нею стояли, але вона розглядає їх в іншому аспекті. Причиною цього є те, що сама вона змінилася, змужніла й визріла. Коли раніш ми бачили в ній тільки запальну дівчину, що одним словом хотіла перекинути весь світ, то тепер перед нашими очима встає постать твердо переконаної жінки, яка знає, що праця самовідданого робітника повсякденного життя має більше значіння, ніж раптовий короткий вибух енергії у героя. Раніш вона казала: умри за переконання; тепер вона радить перекувати меч на рало. Скромному, але важкому подвигу самозречення во ім'я ідеї співає свою нову пісню Леся Українка.

Драматизм почувається ще в Лесиній ліриці, та він там не виразний, бо в схованій формі перебуває. Багато ліричних віршів з циклів „Відгуки“ та „Невільничі пісні“ звучить як драматичні монологи. Діалоги знаходимо майже в кожній поемі, напр., в „Давній казці“, „Роберті Брюсі“, „Грешниці“, „Зимовій ночі на чужині“ та в багатьох інших. Це — ніби прообрази майбутньої драми³⁾. Драматична поема становить переходовий ступінь від лірики до драми, і вона, власне, а не чиста драма, характеризує творчість Лесі Українки в другому періоді її літературної діяльності. В драматичній поемі знаходимо все — і ліричний елемент, і ширшу фабулу, і драматичну колізію. Тут Леся не тільки утворює настрій, не тільки сугестує певні ідеї в їх діалектичному розвитку, а й дає епічний малюнок, досягаючи при цьому найбільшої повноти та пластики. Витонченість

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матері. Ч. III. 6—7, 196.

²⁾ Там само, 8, 244.

³⁾ Уперше думку цю подав М. Зеров. Див. „Книгар“, ч. 21.

архітектоніки почасти й заводить її в бік, цілком протилежний реалізові. Вона обминає дрібні факти, не прислухається до галасу буденного життя, не зливається з ним. „Її урочистий тон і архітектоніка — як каже Євшан — не можуть зміститися в сучасному житті“.¹⁾

Лесині твори з другого періоду є *високо-ідейні*, але *тенденції* в них нема хоча де-які з критиків вважають, що „більш тенденційної поетеси, як Леся Українка, немає між українськими поетами“²⁾. Навіть так. В чому-ж вбачають вони тенденційність письменниці? „Тенденційність творчости Лесі Українки — пише С. Черкасенко — полягає в бажанні пробудити до життя рідний народ; це єсть і об'єктом її творчости, засіб — прекрасне огнєве, пророче рідне слово, вилите в дивні форми“³⁾. Коли вбачати в такому бажанні тенденційність, то тоді доведеться мало не все українське письменство назвати тенденційним, а за найтенденційнішого поета визнати Т. Шевченка. Одначе ні про українське письменство взагалі, ні про Шевченка зокрема ніхто так не говорив. Не приходитьсь цього говорити й про Лесю Українку. Національну ідею не раз підносить вона і в творах першого, і в творах другого періоду, але її вбрано в такі художні форми й стільки в ній безпосереднього почуття й животворчої сили, що про тенденційність навіть мови не може бути. В тенденційних творах завжди є надуманість, нещирість — їм бракує художности, запалу, огню. Це — здебільшого газетні твори, що пишуться тільки на один день, а потім ідуть у безвість. Нічого цього не знаходимо у Лесі Українки. Але, крім національної ідеї, є в неї ще й цілий ряд інших ідей загально-людського характеру. Вона вирішує проблеми мистецтва, релігії, любови, морального обов'язку, її цікавлять соціальні питання. і звужувати цей широкий діяпазон її творчости до „бажання пробудити до життя рідний народ“ — значить не розуміти Лесі Українки, або розуміти її дуже однобоко. Та не будемо довго спинятися над тим, чи є Леся ідейна, чи тенденційна письменниця — досить

¹⁾ М. Євшан. Рецензія на I кн. творів, що видав „Дзвін“. Л.-Н. В. 1911, XII, 613.

²⁾ С. Черкасенко. Леся Українка. Дзвін, 1913, № 9, 196.

³⁾ Там само, 196—197.

прочитати одного її твора, щоб переконатися в тому, що це є перш за все художник. А раз так то й мова про тенденційність сама собою відпадає. Треба тільки зазначити, що ідейність у Лесі Українки *іманентна*, як висловився Франко, що вона не висить над життям, а як найтісніше звязана з ним, органічно з його виростає, хоча й не застрягає в ньому, як у багні ¹⁾.

Як раз тому, що Леся Українка не була тенденційною письменницею, Євшан залічує її до *класичного* типу творців. „Класик той — каже він, — що вмів визволити себе від галасу переходових кличів літератури. життя суспільного і політичного, віднайшов себе і свою ціль і, не тікаючи до естетичного формалізму, увійшов в країну *тривалої краси і правди*. Дійти до того — значить дійти до зміцнення в собі „вищого чоловіка“, дати своїй творчості вищу *етичну* силу і підстави, стати поза боротьбою поколінь!“ ²⁾ Визволення від суспільного життя, входження „в країну тривалої краси і правди“ — це про творчість, а не про людину. Якби Леся стояла по-за боротьбою класів та націй, ми-б не мали тих найкращих її творів, які вона нам дала. Творчі думки її виростають якраз з життєвої боротьби, але вирости, вони пнуться до сонця, стають по-над життям. В цьому — таємниця всякої творчости.

ІХ.

Творчість Лесі Українки у другому періоді розвивається в двох напрямках: по-перше, вона збагачується новими екзотичними сюжетами й, так-би мовити, розростається вшир; по-друге, вона *психологічно* поглиблюється. Останнє, як побачимо далі, звязано з першим. Річ в тому, що Леся далеко стояла від реально-побутового життя. Побут у Лесиних драмах, драматичних поемах та етюдах майже не одбивається — всю свою увагу вона звертає на душевні переживання героїв, на внутрішні їх конфлікти. Звідділя такий інтерес до філософсько-психологічних про-

¹⁾ Про ідейність та тенденційність у творах Лесі Українки див. цитовану нами ст. І. Франка в Л.-Н. В. 1898, VII.

²⁾ М. Євшан. *Fiat ars!* Укр. Хата, 1913, X, 609.

блем, звідціля той високий ідеологічний настрій, що наскрізь пронизує п'єси Лесі Українки. Аналіза людської психіки — ось одно із головних завданнів, що його поставила перед собою письменниця у другому періоді своєї літературної діяльності.

Але об'єктом при аналізі людської психіки беруться не місцеві українські типи, а типи чужих національностей, і то не сучасні, а історичні. Цей *екзотизм* найхарактернішим є для другого періоду Лесиної творчості, але зачатки його можна бачити і в першому, ранішньому періоді. Сюжети таких її ранніх творів, як „Самсон“, „Сірома“, „Іфігенія в Тавриді“, „Сфінкс“, „Ра-Менеїс“, „Саул“, „Давня Казка“, „Роберт Брюс“ та багатьох інших, мають екзотичний характер. В другому періоді сюжети стають ще різноманітнішими: вони беруться з історії єгипетської, грецької, римської, староеврейської, з історії первісного християнства, з європейського середньовіччя, з англійської реформації, з французької революції, то-що. Цього ми не побачимо ні в одного з українських письменників.

Цією різноманітністю світових сюжетів, цим екзотизмом Леся роздала вузькі межі переважно побутового, етнографічного українського письменства. На першому плані поставила вона проблеми світового життя, питання загальнолюдського характеру й цим самим вивела українське письменство з тісних кабінетів українофільства.

Чому Леся Українка не писала на українські теми? Передовсім тому, що вона була відірвана від України й від українського побуту. Через своє слабе здоров'я вона мусіла довгий час проживати по-за межами рідного краю, роблячи часті мандрівки то в Крим, то в Італію, то в Єгипет. Якби Леся зважилася писати на теми з української історії, їй довелося-б довше пробувати на Україні, працювати по архівах та бібліотеках, розшукувати сировий матеріял, а для цього в неї не було ні здоров'я, ні часу. Простіше було звернутися до одного з мандрівних сюжетів, тим більше, що письменство європейське знала вона досконально, і їй близькими, рідними були всі ті проблеми людського духу, що ставилися й вирішувалися на Заході — вона була „європеянкою“ в повному розумінні цього слова.

Через матір та Драгоманова Леся Українка ввійшла в круг інтересів західньо-європейських. Цей потяг до європейського і навіть всесвітнього найяскравіше визначився в другу половину її життя. Ми не сказали-б, що Леся „тікає в глиб віків, немов щоб там знайти пристановище та захисток од гіркої дійсности“¹⁾. Такі люди, як вона, не тікають — девізом її було й лишилось: „Убий — не здамся“. Просто її тягло до більшого світу, який увійшов уже в її душу, і з високостів якого вона могла кинути промінь світла на українство, що десь волочилося в хвості європейської цивілізації. Коли вона писала на грецькі та римські сюжети, то це був не екзотизм, а органічне входження в світ греко-римської культури.

Де-які з критиків, як, прим., Євшан, оцей потяг до європейських тем, до світових проблем, пояснюють що вона ніби лякалася бруду, що не маючи міцних нервів та не будучи взагалі грубою, вона не могла дивитися ввічі реальному життю. При цьому вони посилаються на Лесине оповідання „Над морем“, де ніби звучать мізантропічні мотиви. Як-раз навпаки. Від туги, від самотности Леся, як і раніш, тікає иноді до природи, але це не є тікання від людей. „Мізантропія не в моїй натурі“ — каже вона, і коли їй навіть хочеться на якийсь час втекти від людей, то тільки для того, щоб споглядати природу, цю „картину без плями“, як висловлюється вона. Власне, мізантропічні думки приходять їй в голову лише тоді, коли вона живе самотною, без людей, а прийдуть люди, або вона сама до них спуститься згори — і на серці стане спокійніше: „Скрізь люди! — казала ображена думка, перелякана стріванням з брудом, злиднями і всею недолею людською. Але я гамувала її давніми і новітніми афоризмами, спогадами, картинами з людьми; але без плям. І думка моя гамувалась і мусіла навіть зовсім покоритись, коли я, змушена власною безпомічністю, прийшла жити в те саме місто, що здавалось мені здалека частиною пейзажу без людей. Там уже всюди і завжди були люди. Навіть коли я сиділа в своїй одинокій кімнаті, то чула їх рух за стіною, або над стелею, або під мовою хатою.

¹⁾ С. Єфремов. Історія українського письменства, вид. 3, 387.

Були люди, але вкупі з ними і робота, і думки, а ті нові думки заглушили давнішу, ворожу до людей думку. Те, що здалека, в перспективі, здавалося плямою, дисгармонією, зблизька не так вражало. Це часто бував. Коли я була дитиною, мене прикро вражали великі олійні картини на виставах, повні безжалісного реалізму, як, напр., картини Репіна; щоб розбити тяжку ілюзію, я підходила зовсім близенько до картини і тоді — переставала її бачити. Передо мною були просто цятки краски, а крізь них просвічували грубі нитки з полотна, і навіть чудно здавалось, чого вони здалека були мені страшні. Тепер, коли цятки краски знов злились в далеку картину, мені хочеться покласти цю картину на папір і знов придивитись до неї ближче; бо вона вже занадто опанувала моєю увагою і починає гнітити мене“. З наведеного уривку видно, що плями, дисгармонію життя реального Леся бачила тільки здалека, в перспективі, а коли вона, „змушена власною безпомічністю“, приходила до цього життя й змішувалась з ним, то й плями, й дисгармонія зникали, і картина життя навіть опановувала її увагою. Таким чином неукраїнські теми Лесі Українки впливали зовсім не з того, що вона, ніби злякавшись бруду, не могла дивитися ввічі реальному життю.

Є ще одна причина, що викликала так звану екзотичність сюжету. В творах Лесі Українки визначне місце займає трагічний елемент. Оцим стремлінням до трагічного пояснюються її екскурси в далеке історичне минуле різних народів Європи та Сходу. Середньовіччя, напр., її приваблює своїми кривавими подіями та червоними легендами, тим, що там стріли волі загострюються й людина, не задумуючись, іде на жертву во ім'я своїх ідеалів. Це той шлях, яким ішли Данте та Гете, що шукали великих пристрастів у минулому. Їх знаходить Леся у стародавніх євреїв, у греків та римлян часів занепаду, у первісних христіян, у героїв великої французької революції і хоче ці пристрасті, цей огонь бунтливих душ перелити в оспалі серця своїх сучасників. Вона ненавидить їх холодний раціоналізм і, щоб зробити здвиг в їхньому світогляді, іде в далекі краї та віки, щоб знайти там живої та цілющої води, яка-б воскресила в них велике серце, революційний запал, дух сміливості й відваги.

До тих первісних, стародавніх культур веде її й архітектоніка творів, що не може вміститися в вузьких рамцях сучасного. Як Шекспір, вона вдається до історії, бо тільки історична перспектива може дати ту прекрасну художню форму, ту урочистість тону й гармонію, що ними відзначаються шедеври найкращих митців. Життя дає тільки імпульс до творчості, але в ньому дуже багато дисонансів, і тому-то гармонії поети й художники часто шукають у первісних культурах. В них знаходять вони суцільний світогляд, міт, яких не може дати занадто фрагментаричне життя наше й без яких письменство є тільки „мідь звенящая“, „кимвал бряцающий“.

Це головні причини, що викликали всі ті сюжети, які Леся брала з неукраїнського життя. До цього можна ще додати момент лектури. Коли теми Лесиних творів стоять в тісному звязку з загальним розвитком її світогляду, з поглибленням інтелектуального життя, то сюжети їх часто-густо визначаються лектурою. Читаючи яку-небудь книжку, Леся так захоплювалась нею, що кілька днів знаходилась під її впливом, і в наслідок цього з'являвся той чи інший її твір. Так, прим., читання біографії Мільтона було стимулом до написання драматичної поеми „У пущі“; Поліванівське видання Пушкіна, що вона одержала його в Хоні, збудило думку про написання „Камінного господаря“; „Оргія“ викликана була читанням „Іридїона“ Красинського і т. д., і т. д. Але, повторюю, лектура відіграла другорядну роль, вона тільки підказувала остаточне рішення, а на першому місці стояли завжди ті причини, на які ми вказали вище.

Неукраїнський, екзотичний, як кажуть, сюжет панує в творчості Лесі Українки. Але це не значить, що письменниця цілком сходить з реального українського ґрунту, і те, що пише про неї в одному місці Євшан, зовсім не відповідає дійсності. „Життя українське — каже він — не відбилося в її творчості зовсім, не дало їй відповідних мотивів та струн, не виховало її думок та поглядів“ ¹⁾.

¹⁾ М. Євшан. Рецензія на 1 кн. творів, що видав „Дзвін“. Л.-Н. В. 1911, XII, 611.

І далі: „Її творчість — різкий дисонанс з епохою“; ¹⁾ „вона стоїть одинока в нашій літературі“ ²⁾. Перш за все у Лесі є такі твори, що в них одбилося українське життя. Сюди належать: „Лісова пісня“, „Бояриня“, „Приязнь“, „Розмова“ і ин. З уст К. В. Квітки ми почули, що Леся збиралася писати цілу низку таких творів, де-б фігурували чисто українські типи. Так, напр., вона думала писати про Бондарівну, про Кармелюка, про Красинську-Барзобагату. Але і в творах з неукраїнськими сюжетами українське життя, українська національна ідея позначаються дуже сильно. Сам-же Євшан, ніби заперечуючи сказане ним раніш, пише через два роки: „Її віддалення від нашого щирого громадського життя — це не втеча перед ним ані відчуження. Її переважно античні і чужі теми, особливо в останні роки, не відчужували від України, вглиблюючись в душу старинного Грека чи Гебрея, вона думала про Україну, серцем була при нас, писала навіть про наш час і наші обставини, що вибрала такий власне екзотичний одяг для своїх творчих задумів — то не тому, щоби віддалюватися від нас, а тому, що так їй було краще, мала більше внутрішньої свободи. І винно того найбільше хіба наше життя, яке не розвертає, а вбиває радше прояви внутрішнього чоловіка, примушує його бути плитким та дріб'язковим і заслонює його характер“ ³⁾. Увесь екзотизм Лесиних творів просто насичений українством, її драматичні поеми є не що инше, як символічні картини, в яких треба віднаходити прокляті проблеми українського життя. Самий псевдонім письменниці — *Українка* — говорить проти тих, що закидають їй втечу від нашого громадського життя. Екзотизм її тільки сюжетний, формальний, бо змістом творчість її — плоть од плоти й кров од крові живої української сучасности.

Х.

Ідейне життя України кінця ХІХ-го та початку ХХ-го століття знайшло найкращий для себе вираз в літературній діяльності Лесі Українки, але побут, життєва проза

¹⁾ Там само, 611 — 612. ²⁾ Там само, 612.

³⁾ М. Євшан. Леся Українка. Л.-Н. В. 1913, X, 51.

лишилися по-за межаами її творчости. Леся найбільш цікавилась не зовнішнім, а внутрішнім життям українського суспільства, рухом, розвитком цього життя, боротьбою ідей. Звичайна „драма життя“ приводить письменника до тих чи інших висновків самим своїм змістом, матеріалом. Пишучи таку драму, письменник користується, так-би мовити, *індуктивним* методом. Леся-ж, навпаки, орудує в своїх драмах методом *дедуктивним*. У неї з'являється яка-небудь проблема, росте, розвивається, й тоді вона шукає для неї схеми, в яку вона найкраще могла-б укластися.

До таких схем, загальних формул людськість зверталася не раз, особливо в ті далекі від нас часи існування нерівних культур, а з цих схем та формул пізніше виникала ціла низка різних переказів та оповіданнів. Перекази й оповідання переходили від одного народу до другого, де в чому відмінювались, набирали нових елементів, але кістяк їх лишався непорушним. Так повстали легенди про Прометей, про Фауста, про Дон-Жуана, які потім десятками письменників оброблялися в їх творах, при чому кожен з них товмачив і розумів їх по своєму. Оце й є ті *мандрівні сюжети*, до яких не раз зверталася і наша письменниця, оживляючи їх духом своєї особи та духом цілого українського народу.

Минуле, що його знаходила Леся Українка в стародавніх переказах та легендах, це не є точно перевірені та встановлені наукою історичні факти, а факти ймовірні, можливі, які ми можемо на підставі загального знання стародавнього світу припустити. Можливо, що Леся, накреслюючи психологію, побут та ідейну боротьбу греків тих часів, що змальовані в „Оргії“, римлян першої доби християнства („Адвокат Мартіян“, „Руфін і Прісцілла“), євреїв з часів полону Вавилонського („Вавилонський полон“, „На руїнах“), або Єгипетської неволі („В дому роботи, в країні неволі“), не все це вірно зображувала і де в чому помилялася. Можливо, що наука на підставі археологічних дослідів дізнається, що ні такої психології, ні побуту, ні ідейної боротьби не було в дійсності, що таких драматичних колізій, які ми подибуємо у Лесі Українки, не могло бути, — але, говорячи про історичну вірність в її творах, про правдиво переданий дух епохи, ми виходимо з тих уяв про давноминулі часи, які

панували серед широких кол сучасників письменниці. До цих уяв, до цього знання Леся додавала від себе тільки подробиці, щоб зробити більш-менш реальним те, що сучасникам її уявлялося як схема, формула, шаблон. З цього приводу Ніковський в своїй статті „Екзотичність сюжету і драматизм у творах Лесі Українки¹⁾ наводить один цікавий інцидент, який одначе не міняє думки про відносну історичну вірність у творах Лесі Українки. В поемі „Одно Слово“ засланець не може пояснити якутам, серед яких він живе, що значить *воля, вільний*, тому не може пояснити, що в якутів немає ні такого слова, ні поняття, яке відповідало-б цьому слову. Не спромігшись розбудити думки про волю в темних душах якутів, засланець умирає. Акад. А. Кримський в своїх „Критично філологічних увагах про ложку дьогтю в бочках меду“²⁾ заважив, що в якутській мові є слова *воля, вільний*, а раз є слова, то, значить, є й відповідні їм поняття. З цього можна було-б зробити висновок, що Леся Українка, нічого не знаючи про якутів, допустила кардинальну помилку, яка зіпсувала весь твір, і що цей твір після критики Кримського треба просто відкинути, забути. Та роблячи такий висновок, ми жорстоко помилилися-б,— бо „поетові — як каже Ніковський — треба було змалювати таке сильне змагання до волі (що особливо гостро переживалося тоді року 1906-го), треба було дати образ тих виключно гострих визвольних переживань, що опановують людину і примушують тим своїм гострим чуттям всіх надхнути,— тому авторка становить свого героя у виключні умовини, в яких через брак здійснення свого найвищого ідеалу, він мусить умерти. Помилку зроблено власне що до якутів, а не засланця, бо всі хто так гостро, як він, переживає вільнолюбиві змагання, мусять навіть у найбільш невідповідному осередку свої ідеї пропагувати або вмерти, коли для тих ідей ґрунту немає³⁾.

Драматизм Лесиних творів 2-го періоду мало спільного має з тим мелодраматизмом, що ми знаходимо його у попередників нашої письменниці. Твори останніх переповнені

¹⁾ Л.-Н. В. 1913, X, 62—63.

²⁾ Нова Громада, 1906, кн. 7.

³⁾ А. Ніковський. Екзотичність сюжету і драматизм у творах Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 62—63.

різними вбивствами, самогубствами; від них аж надто дхне горілкою, гопаком та співами — всіма аксесуарами дешевого етнографізму. Нічого подібного немає у Лесі Українки. Тільки в „Блакитній троянді“ трапляються ще співи та отрута, але-ж це одна з найраніших її драм, яка написана ще р. 1896-го й належить до 1-го періоду її літературної діяльності. У інших-же драмах та етюдах всього цього старосвітського причандалля немає зовсім.

Драматичний метод Лесі Українки новий і оригінальний як для українського письменства. Вирішуючи яку-небудь проблему, зображаючи боротьбу ідей чи культур, вона користується *діалектичним* розвитком думки, покладеної в основу твору. Ми вже раніш говорили про боротьбу контрастів в душі самої Лесі Українки, боротьбу, викликану несприятливими умовами її життя. Вона була дуже добре знайома їй, близька, рідна, і нічого дивного немає в тому, що вона перенесла її і в творчість. Потяг до контрастів спостерігали ми ще в ліричних творах 1-го періоду, але в 2-му періоді, коли Леся вже виступала переважно як драматург, контрасти ці з'являються неодмінним елементом кожної драматичної колізії. Такі протилежні явища, як світле й темне, правда й кривда, воля й неволя, свобода й рабство, благородність і хамство, любовь і ненависть повинні займати увагу кожного драматичного письменника, бо всяка боротьба, що становить суть драматичної дії, виникає поміж протилежними явищами, різними станами душі, неоднаковими принципами і т. и. Ця боротьба провадиться і в природі, і в світі психічних явищ — обов'язковою є вона й для драми. Але характерним для Лесі Українки є те, що вона свої сюжети драматизує надзвичайно тонко і вміло, розробляючи провідну думку діалектичним шляхом та артистично розвиваючи драматичну боротьбу. Особливо гарним та майстерним виходить у неї діалог із стислими репліками в один рядок, що дорівнюються, на думку М. Зерова, до ефектних реплік грецької трагедії ¹⁾. В діялозі спочатку виступають зовсім майже непомітні риси несхожості у двох осіб, що символізують ту чи іншу ідею. Потім ці риси несхожості виявляються ясніше, виникає супереч-

¹⁾ М. Зеров. Леся Українка. Книгар, ч. 21, 1359.

ність межі двома особами, і кінець-кінцем вони опинюються на цілком протилежних і ворожих позиціях. Це значить, що провідна ідея, розвиваючись діалектичним шляхом, дійшла до свого логічного кінця й привела до конфлікту та боротьби двох ніби подібних у всьому людей, що врешті стають ворогами. Поруч з діалектичним розвитком провідної думки наростає й драматична боротьба. Контраст з'являється уже в кінці, яко завершення тонкого розвитку думки.

Театральна вартість драматичних творів Лесі Українки не може дорівнюватись до їх літературної вартості. Драматизм її часто густо потопає в ліричній стихії. Цього свідомо була й сама авторка, що більшість своїх драматичних творів назвала не драмами, а драматичними поемами. Найбільш театральна драматична поема „У пущі“, хоча в останньому акті драматизм понижується. В „Касандрі“ театральний рух починається тільки в 4-му акті. В драматичних етюдах ліричний елемент також переважає елемент драматичний. Увага письменниці зосереджується завжди на кількох персонажах, і персонажі ці чудово визначаються з боку психологічного, але їм часто бракує пластичної виразності. Тому-то Леся Українка в театрі не утворила доби, хоча її п'єси нові як формою, так і змістом¹⁾.

Сама Леся Українка думала, що не всі її п'єси надаються до сцени, а як і надаються, то при певних умовах. 1) Про „Вавилонський полон“, напр., вона пише матері: „Думаю, що цю річ трудно поставити на маленькій сцені, бо вона вимагає широкої декорації і чимало місця, де могли-б поміститись різні „групи“ людей з своїми розмовами а parte, 2) монологи Елеазара вимагають музики до співу або до мелодекламації (промовляються з пригравом на гарфі), а навряд чи можливо замовити і написати тую музику ad hoc, бо то річ надхнення і, значить, непримушеного бажання“²⁾. Те-ж саме приблизно пише вона в цьому листі й про п'єсу „На руїнах“. Про „Йогану“ Леся думає, що вона відповіднішою була-б для малої сцени та „інтимної постановки“. „Ця річ—пише вона—власне для великої сцени

¹⁾ Про театральну вартість драматичних творів Л. Українки див. рец. Я. Мамонтова в „Книзі“ за 1923 р., I, 47—48.

²⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III. 8, 245.

не годиться, бо вимагає не так ефектної, як тонко нюансированої гри „не в далеком расстоянии“ від глядачів, і може тільки виграти від тіснішої залі і сцени; що до розміру, то „Йоганна“ не довша від „Полону“ чи „Руїн“, а стиль її либонь легший. Коли пані „Мушка“ добре поставила Мохаммеда та „Айшу“, то либонь і з „Йоганою“ справиться“¹⁾. Мало сценічною вважала Леся п'єсу „В дому роботи, в країні неволі“... „З дуже коротких речей — читаємо в тому ж листі сяк-так надається до сцени „В дому роботи, в країні неволі“... але й то не конечно, бо воно якесь „публіцистичне“ більше, ніж белетристичне“²⁾. Всі ці речі Леся писала, очевидно, не для сцени, бо вона не уявляла, оскільки придатні вони до постановки, проте-ж їй було приємно, коли та чи инша її „мініатюра“ виставлялася в театрі й коли вона була зограна добре. „Мені дуже приємно було довідатись — пише вона матері, — що моя „мініатюра“ зограна була добре — *значить, таки можливо і на сцені ставити такі речі.*“³⁾ Далі вона запитув матір, як поставилася публіка до цих вистав: „Але цікаво було-б довідатись, як прийняла публіка цюю „пробу“. Догадуюсь, що не вороже, коли артисти мають охоту і далі пробувати, а все-ж хотілось-би знати, як саме, — це навіть об'єктивно інтересно, не тільки суб'єктивно. „Рада“ чомусь промовчала цей спектакль, не знаю, що за знак?“⁴⁾ Все це свідчить про те, що Леся не знала досконально сцени і що її більше цікавило письменство, ніж театр. Це підтверджується ще й тим, що вона завжди пише свої драми віршами, а ще Ібсен сказав, що драмі вірш і ритм шкодять.

ХІ.

Одною з найраніших Лесиних драм є „Блакитна троянда“. Написана вона р. 1896-го, а видрукувана уперше в літературному альманахові „Нова Рада“, що вийшов у Києві р. 1908-го. Як не рахувати „Розмови“, це, здається, єдиний драматичний твір нашої письменниці, писаний прозою. В критиці панує думка, що це річ невдала, хоч де в чому цікава й характерна⁵⁾. Леся й сама це визнавала: „Жаль

¹⁾ Там само, 245 — 246. ²⁾ Там само, 246. ³⁾ Там само, 246. ⁴⁾ Там само, 246. ⁵⁾ Див. Б. Якубський. До долі творів Лесі Українки. Ч. II. 2, 294.

мені — признається вона матері, — що я не можу ще раз умити свою дитину перед тим, як пускати її на позорище, боюсь, що в ній виявиться багато промахів при репетиціях. Ет, що вже про це говорити, все одно не допоможе! Часами у мене з'являється якийсь дуже скептичне й суворе відношення до цієї драми, і мені здається тоді, що в ній більше промахів, ніж чого доброго. Дуже це гірка думка, а приходять вона мені все частіше й частіше“¹⁾).

В „Блакитній троянді“ багато біографічного, зведеного з особистим життям Лесі Українки. Трагедія героїні драми Любови Гоцинської — це власна трагедія письменниці, викликана з одного боку тяжкою недугою її, а з другого — якимсь нещасливим коханням, про яке не згадували ми зовсім в біографічній частині нашого нарису за браком відповідних матеріалів. З п'єси видно, що Леся шукає в цей час особистого щастя в житті, але на перешкоді стає їй хвороба — і відціля виникає трагедія серця. В драмі виводиться хвора через спадковість дівчина Любов, яка страждає від того, що не може зажити особистого щастя. Вона не хоче дурити себе „возвышающим обманом“ і дивиться правді в вічі. „Той, кого загрожує ця страшна хвороба, не повинен-би дружитись — це просто злочин!“ — каже вона в розмові з товаришами про душевну слабкість її матері. Вона знає, що спадок — це фатум, Мойра, це бог, що мститися до чотирнадцятого коліна. На кого він накладе важку руку, той мусить пам'ятати, що за одну хвилину його солодкої втіхи ціле безвинне покоління заплатить страшною ціною. В зв'язку з усім цим у Любові вироблюється якийсь аскетичний погляд на життя, що багато спільного має з героїзмом та прагненням подвигу у самої авторки. Але крізь тонку кору цього аскетизму, навіяного науковими авторитетами, пробивається могутній голос природи, який каже, що замуруватися у склеп не можна, що щастя так мало на світі — його треба ловити, а не відпихати. Бути щасливим і дати щастя іншому — що-ж тут злого? Межи цими двома поглядами на життя й хитається весь час героїня драми. Знаючи, що їй звичайне щастя неприступне, вона мріє про таке кохання, яке було у Данте до

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матері. Ч. Ш. 6—7, 189

Беатріче. Але й на таке кохання вона дивиться як на риск. „Риск — каже вона до Ореста, якого вже любить, — те, що без нього все життя людське було-б нудне, як осінній дощ. Боятись його, значить, боятись життя, — в кожній кар'єрі, в славі, в коханні — скрізь риск. Навіть в приязні буває риск. Чи-ж не риск бути другом такого непевного, химерного створіння, як, напр., я?“ Це таке кохання, як у Надсона — одного його любовного вірша навіть і декламує Орест у цій драмі.

В кінці 2-ої дії Любов та Орест признаються одно одному в коханні. Але поміж ними став Орестова мати, що ні за що не хоче погодитись на шлюб молодої пари. Вона знає, що мати Любови була божевільною й що ця недуга через спадковість передалася й дочці. Любов, довідавшись про це, відмовляється від шлюбу, але ця історія з Орестовою матір'ю так вплинула на неї, що вона впадає в нестяму, робиться божевільною. Коли Орест, не зважаючи на докори матери, все-ж таки горнеться до Любови й питає її, коли вона назве його дружиною привселюдно, — Любов раптом відповідає: „ходім... до церкви... до вінця“. І йде в покої, наряджається в біле, мов наречена, і з розпущеним волоссям виходить до Ореста, декламуючи монолог Джульєтти. Сміючись з лікаря, якого покликали до неї Орест та його мати, вона, божевільна, каже: „Nur ein kranker Mensch ist Mensch!“

На цьому, власне, можна було-б і закінчити драму, але авторка примушує Любов та Ореста ще раз стрінутись на курорті. Тепер уже й Орест нездужує — серце його розбилося від всього того, що він пережив за останній час. Мати його приходить сама до Любови й запрошує її зайти до сина. Підчас цього побачення Орест трохи оживає. Він надіється, що вогонь знову прокинеться в ньому, що він буде щасливий з Любов'ю... але Любов, в якій голос природи вже зовсім замовк, перебиває його палкі слова: „Годі! Ти отуманюєш мене... Жити трудно і страшно... я не хочу жити. Стривай, не всякий має право жити“... Орест молить її ні про що не думати й каже, що він на все готовий. Любов пригортається до його міцно, цілує його: „Я жити хочу в-останнє, ми ще не жили!“ Та в цю мить надходить до неї другий приступ божевілля, і вона бере строфант і отруюється.

„Блакитна троянда“ виникла, очевидно, під впливом Ібсенових „Привидів“. В обох драмах — спільна тема: спадковість хвороби, яка веде до неминучої катастрофи. У Ібсена тяжку психічну недугу Освальд перейняв від фізичного й духового каліки — батька; у Лесі Українки Любов таку-ж недугу перейняла від матери. І у Ібсена, і у Лесі Українки ступневе наближення цього привида проходить різкою рисою через всю драму, а остання поява його становить кульмінаційний пункт обох творів. Про Ібсена навіть згадується в „Блакитній троянді“ і то як-раз в тім місці, де підноситься питання про спадковість: „Розмова наша виходить á la Ібсен — каже Любов. — Закон причинности, спадковість, виродження — от наші нові боги“.

В „Блакитній троянді“ є багато такого, що зв'язує її з ліричними творами 1-го періоду. Уже сама назва драми, від якої дхне любов'ю мінезінгерів, містичним культом мадонни та дами серця, нагадує ті „білії лелії“ та „червоні рожі“, що ми їх бачили в ранній ліриці й що мають там символічне значіння. Мрійництво, самотність, відірваність від соціального оточення, те, що ми назвали упадочністю, характеризує в однаковій мірі і ранню лірику, і цю драму. Про свою недугу Леся згадує в віршах здебільшого не просто, а посередньо, — в „Блакитній троянді“ недуга — основна тема. Мотив саможертви є спільний і для лірики і для цієї драми. Немає в останній тільки соціальних ноток, які вже народжуються в ліричних творах ранньої доби.

Постановкою „Блакитної троянди“ Леся дуже цікавилася. „Напиши, в якому „положенні или состоянні“ постановка моєї драми — звертається вона до матери, — хто, де і коли має ставити її? Папа писав мені якось, що „ролі розписані для акторів“, ти писала, що Стар. хоче врядити постановку в літ. тов. Що з цього всього вийшло¹⁾?“ У матери-ж Леся просить поради що до сцени Люби з Крицьким в 1-му акті. Цю сцену вона хоче викинути, тому що в другій редакції вона їй не подобається, а в первісній „для початку“ їй не хотілось-би її пускати. Крім того, де-хто з критиків був тієї думки, що сцена ця взагалі зайва. Признаючи, що в драмі є чимало *істеричного* елементу, Леся просить ма-

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. Ш. 6—7, 188.

тір умовити головну актрису, щоб вона не передавала куті меду, цеб-то щоб не падала занадто в істеряку. „Цього елемента — каже вона — і так не мало там у мене, а коли його підкреслити, то вийде вже зовсім несамопитий характер, до яких моя героїня все-таки не належить. В останніх двох діях як можна менше сліз, надто в п'ятій, мені здається, що в такому стані люди вже не плачуть, хоч-би й хотіли“¹⁾. В цьому-ж листі Леся повідомляє матір, що її новий знайомий, С. Мержинський, дуже зацікавлений „Трояндою“ і просить дозволу виставити її в Минську, куди має приїхати трупа Кропивницького. З приводу цього вона запитує матір, які умови матеріальні треба ставити антрепренерові і в якій формі. Проте-ж Лесі хотілося „для слави козацької дебютувати в Києві, хоча вона признається матері, що страшенно боїться цієї постановки — „і в Києві більш, ніж де, malgré tout“²⁾!

Все це Леся писала матері р. 1897-го, тоб-то через рік після того, як була написана „Блакитна троянда“. Через 10 років вона знову згадує її. Це як-раз той час, коли драма друкувалася. „Чи приходив до тебе Пахаревський в справі „Блакитної троянди“? — запитує вона матір. — Він з товариством хоче її ставити і писав до мене, просячи ценз. примірника або виправленого тексту“³⁾. Далі Леся висловлює бажання, щоб ролі розписувалися з друкованого тексту — „а то там чепухи якої-небудь понаписують, не розібравши гаразд, та так і вивчать. Дуже хотілось-би знати, як з тим справа стоїть“⁴⁾.

Як свідчить К. В. Квітка, „Блакитна троянда“ була перекладена Лесею на російську мову. Переклад, як і оригінал, має 5 дій. Рукопис перекладу переховується у Квітки.

XII.

У „Блакитній троянді“ мотив кохання тісно сплетений з мотивом спадкової недуги; в інших п'єсах він сплітається з іншими мотивами. У Лесі Українки є 4 таких п'єси, де трактується проблема кохання — драматична поема „Одержима“, прозовий діялог „Розмова“, віршований діялог „Айша та Мохаммед“ та поема „Ізольда Білорука“.

¹⁾ Там само, 188. ²⁾ Там само, 189. ³⁾ Там само, 194. ⁴⁾ Там само, 194.

В „Одержимій“ проблема кохання сполучена з проблемою ненависти. Таке сполучення ми бачили ще в ліричних творах, з якими „Одержима“ разом і друкувалася (3-тя книжка поезій „Відгуки“). Там Леся каже, що ненависть повстає тому, що недруги нищать любов до людей, і що ненависти не знає тільки той, хто ніколи нікого не любив. Грішниця, яку „любов ненависти навчила“, у всьому подібна до Міріам — тільки Грішниця виростає на соціальному тлі, а Міріам не виходить за межі особистих, індивідуалістичних переживаннів.

„Одержима духом“ Міріам любить Месію, але не може збагнути його принципу „любити ворогів“. На її думку, бути Месією — це велика кара, бо Месія всім дає щастя, ратує цілий світ, а сам лишається нещасним, вічно одиноким. І вона хоче врятувати його від самотини, від страшної слави. Їй ненависні вороги Месії, і вона не розуміє, як можна не розтоптати вхідни, що плазує на шляху. Коли Месія каже їй, що людям мало одного слова, що слово треба підперти ділом, для цього пролити кров, Міріам з жахом відповідає: „Хай їм вона на голову впаде!“ Вся вона — втілена ненависть:

„В моїх очах я чую зброї полиск,
в моїх речах я чую зброї брязкіт,
так я узброєна в свою ненависть,
як вартовий коло царської брами,
що радий вихопить на кожного свій меч,
хто тільки зле замислить на владаря“.

Що значить — любити для Міріам? Це значить — бути готовим загинути за любов. Для неї любов — жертва, і тому-то вона й не може зрозуміти Месії, який не жертви хоче, а любови. Власне, і Месія, і Міріам — вони обоє розуміють любов як жертву, але в Месії ця жертва приноситься за всіх, навіть за тих, що не прозріли, за бридких і підступних фари́сеїв, у Міріам-же — тільки за Месію. Міріам не розуміє жертви Месії, вона не доросла до такого розуміння, а Месія не приймав даремної жертви Міріам, бо, на його думку, жертви такі дають тільки Ваалові.

Міріам ненавидить не тільки ворогів Месії, але й друзів його, через те ненавидить, що вони не боронять його, віддають на поталу вовкам божого сина. „Ви, сонне кодрло!“ —

звертається вона до дванадцяти учеників, що сплять не-пробудним сном у Гетсиманському саду —

„Світло опівночи

не будить вас? Вам заграва кривава
очей лінєвих не здола розплющить?
Бодай вам вічний сон наліг на груди
і зморою душив вас без кінця!
Мені сто раз від вас миліші гади,
бо в них таки, либонь, тепліша кров“.

І на Голготі під хрестом розп'ятого Месії Міріам стоїть одна — інших людей немає. Завтра прийдуть сюди ті прихильні друзі, що тричі від нього відрікалися, і та родина, що ніколи не бачила в ньому пророка. Вони його згадуватимуть, поминатимуть, але їй місця серед них не буде. „Яке тобі до всіх нас діло, жінко? — спитають вони її, і вона на те мусить змовчати, бо ненависть не має голосу на поминках того, хто всіх любив і всіх прощав. Вона була і буде всім чужа і одинока, ніким непризнана, бо сам Месія не признавав її.

Ненависть, породжена любов'ю, веде Міріам до смерти. Прилюдно вона возвеличує Месію, називаючи його царем юдейським, який воскрес у новій славі. „Нехай там стережуться цар і Цезар!“ — кричить вона. Її хапають, щоб звязати, але вона зручно нахиляється, бере камінь і ранить ним одного слугу Синедріона. Тоді люди набирають каміння і з диким ревом кидають на Міріам. З прокльоном і ненавистю вона вмирає, віддаючи життя, і кров, і душу даремне — не за щастя, не за небесне царство, а тільки з любови до Месії.

Вся поема горить огнем ненависти, тим огнем, що його розбурхує велика трагічна любов, яка на все йде й ні перед чим не спиняється.

В прозовому діялозі „Розмова“ змальовано таке саме трагічне кохання, що, не давши щастя людині, вбивав святе святих її душі — її талант. На самому початку діялогу кохання це прирівнюється до самума: „Велике, фатальне кохання — це самум, що заносить піском великі, спокійні озера і тихі струмочки в оазах, заснічує гучні гірські потоки, хоч вони так одважно збігли з гори, несучи долині вісті про нагірну волю; він нагромаджує несподівані гори-

переспи навперейми владно-потужному морю, і воно з гнівом мусить відступити, змінивши границі держави своєї“. Актриса, що виводиться в цьому діялозі, до кохання була гармонійною натурою — в ній нічого не було розбитого, ніякісінької дисгармонії. Закохавшись, вона пішла „в одставку“. Той, у кого вона закохалася, був звичайний, „рядовий“ журналіст. Вона хотіла викресати з нього іскру, але не хотіла бути його шлюбною жінкою, побоявшись злиднів, матеріяльного вбожества. Їй здавалося, що в тих злиднях вона втопить свою волю, занапастить талант. Журналістові-ж легше було зовсім розлучитись, ніж вдовольнитись стріваннями врядигоди. І от вони розлучились. Актриса поїхала аж у Сибір, щоб не мати спокуси вернутись одвідати свого несуженого друга. Цим вона думала вратувати свій хист, але вийшло так, що вона його не вратувала, а занапастила. Не жрицею, а рабинею почула вона себе з того часу — якась невідома сила розкраяла їй серце й душу надвоє. Зазнавши власного великого нещастя, вона втратила згоду з самою собою, з своїм хистом. Пізнавши на собі, в живому житті, що то є горе і як робляться людські жертви, вона якось збайдужіла до своїх ролів, які здавались їй карикатурами на неї та на її страждання. Вернувшись в те місто, де жив її друг, вона дізналася, що він уже одружився і що його родинне життя було як-раз таке, як вона собі уявляла раніш — злидні, духове убожество, міщанство. І коли раніш у неї було щось — не то каяття, не то гордощі, не то надія, то тепер не стало нічого. Другого дня їй трапилось грати на сцені, але вона вже ні фальшу, ні правди не чула і погасла, вмерла живцем — провалилась.

Тема діялогу „Айша та Мохаммед“ наближається до теми „Одержимої“. В „Одержимій“ Міріям не може осягнути щастя через те, що Месія любить не її, а всіх, навіть ворогів, тут Айша страждає тому, що Мохаммед поділяє свою любов межи нею та першою уже помершою його дружиною Хедіджею, а їй хотілося-б, щоб він любив тільки її і більш нікого. Мохаммедові дивним здається таке бажання. „То все одно — каже він їй, — якби ти забажала, щоб лиш тобі самій світило сонце“. Мохаммед, як і Месія, віддає свою любов усім, в тому числі й Айші, остання-ж не мириться

з цим, і серце її мучать жорстокі ревності. Їй боляче навіть, що Мохаммед, шануючи пам'ять Хедіджі, ходить на її могилу. Це значить, що він її ще любить, що Айша не переважила її в серці пророка. І перед Айшею повстав питання: чому Мохаммед волів краще любити мертву Хедіджу, яка була старою й бридкою жінкою, ніж її живу, молоду й гарну? „В ній щось було... вічне“ — відповідає на це питання Мохаммед:

„Мені здається, що воно живе,
і дивиться на мене крізь могилу,
і голосом таємним промовляє,
і всі мої слова та й думку чує...“

Цього вічного Мохаммед не знайшов у Айші й тому не зміг так полюбити її, як полюбив першу дружину.

Кохання платонічне, вічне й кохання людське, земне знову протиставляться в одній з найкращих Лесиних поем — „Ізольді Білорукій“, що становить, на думку Зерова, скриту драму¹⁾. Основу цієї поеми взято з середньовічного роману „Тристан та Ізольда“, роману, що колись широко був розповсюджений і в Західній Європі, і у слов'янських народів. Зміст роману полягає в фатальному та нещасливому коханні лицаря-васала Тристана та його королеви Ізольди Златокосої. Кохання це повстало з чарівного дання, любовного напою, випитого помилково. В де-яких версіях роману згадується поруч з Ізольдою Златокосою ще й друга Ізольда-Білорука, що кохалася з Тристаном тоді, як він був у розлуці з першою милою. Оцю останню версію й використала Леся Українка в своїй поемі.

Обидві Ізольди, і Златокоса і Білорука, однаково кохають Тристана, але першу Тристан любить платонічно, ідеально, а з другою переживає всі солодощі земного кохання. Люблячи останню, він серед пестоців не забуває Златокосої, і очі його завжди сумно дивляться, а серце в'яне. Він не може забути ясної і тихої краси першої своєї коханки:

„Ізольдо, Ізольдо моя,
в очах твоїх темних
хотів-би я бачить блакить
країв понадземних!

¹⁾ М. Зеров. Леся Українка. Книгар, ч. 21.

Ізольдо, Ізольдо моя,
коли-б твої коси
мінилися золотом так,
як житні покоси!
Твій голос, Ізольдо моя,
рвачкий та жагливий,
коли-б він як шелест берез
був тихий, пестливий...”

Хрещена мати Ізольди Білорукої фея Морґана змінила на бажання Тристана красу її, зробивши ясною та білявою, тоб-то зовсім подібною до Ізольди Злотоконої. Тепер-то Тристан мусів-би заспокоїтися й забути першу милу, бо-ж у перетвореному образі Ізольди Білорукої могли зливатися обидва його кохання — ідеальне й земне. Але як-раз з цього моменту, коли в його уяві ніби з'єднались дві Ізольди — Злотоконоса й Білорука, і починається драма. Побачивши Ізольду Білоруку з ясними очима та золотою косою, почувши її тиху мову, Тристан подумав, що це перед ним стоїть Ізольда Злотоконоса. І він забував про Білоруку, зневажливо говорить про неї, посилав в Єрусалим на прощу — з такою силою вибухнуло в ньому невмируще ідеальне кохання до Злотоконої. Та Білорука Ізольда не мириться з цим, не хоче бути тінню Злотоконої, бо її земне кохання таке-ж палке й велике, як і кохання ідеальне, що ним горів Тристан до своєї королеви. Вона хоче бути знову такою, як і була:

„Хоч зникла тьма з очей моїх,
зате лягла на душу.
Ти чорний камінь там поклав, —
повік його не зрушу.

Нехай-же знов моя коса
чорніє мов жалоба!
Я цеї барви не зміню
від нині вже до гроба.

Коли Тристан після цього заслаб, то фея Урґанда сказала, що йому може допомогти в недузі тільки Ізольда Білява. І він посилав за море вірного друга, умовившись, що той нарядить корабель у білі вітрила, коли Ізольда згодиться приїхати, а коли не згодиться — то в чорні. Виглядати корабля іде на берег Ізольда Білорука. Побачивши білі вітрила, вона зрозуміла, що коханню її настає кінець,

але, не бажаючи віддавати суперниці Тристана, вона повідомляє останнього, що вітрила чорні. Тристан вмирає, і над його ще незастиглим трупом зустріваються обидві Ізольди. Тепер вони такі несхожі як вечірня й ранішня зоря, а колись були ніби однакові і в рівній мірі, хоча й по-різному володіли серцем Тристана. В самому кінці поеми повстав цей контраст, що спочатку був майже непомітним. Обидві Ізольди символізують дві форми кохання — ідеальну й земну, що провадять боротьбу між собою в душі Тристана. Котра-ж з них перемагає? На це відповіді нема. Коли Ізольда Злотокоса питається в посестри: „Мій Тристан умер?“, — та їй каже:

„Ізольдо Злотокоса, бог розсудить,
чий був Тристан, чи твій, чи, може, мій,
та бути з ним аж до його сконання
дісталось таки мені самій.
Ти не привезла чорного вітрила,
не жалібно ясна твоя краса, —
та милий в гріб не ляже непокритий:
його покриє чорная коса.“

Ізольда Білорука й Ізольда Злотокоса, — це те саме, що Айша та Хедіджа в попередньому діялозі.

XIII.

Соціальні та національні питання у другому періоді захоплюють Лесю Українку ще більше, ніж у першому: в обсягу творчості вона була й залишилась революціонером. Як і раніш, соціальне й національне у неї так тісно переплітається по-між собою, що часом трудно сказати, де кінчається одно, а де починається друге. Це пояснюється почасти тим, що вона національну тему бере в масштабі інтернаціональному, як учив її Драгоманів, а почасти тим, що і в самому українському житті соціальні змагання де-в-чому сходилися з національними. Але у всякому разі треба зазначити, що Леся Українка добре тямала, що таке класовий антагонізм, і ніколи не змішувала його з тим войовничим націоналізмом, якого приписує їй Дм. Донцов. Для прикладу наводимо одного уривка з оповідання „Над морем“, де цей антагонізм відчувається особливо гостро.

Це те місце, де описується зустріч Алли Михайлівни з робітником:

„В цю хвилину назустріч нам ішов молодий робітник з відром зеленої фарби в одній руці і з великим квачем у другій; з квача капотіла фарба і лишала на білому закуреному тротуарі зелену доріжку, неначе висипану дрібним листям. Робітник був ще дуже молодий, утлий хлопець; відро було для нього тяжке, піт котився рясними краплями з-під низенької смушевої татарської шапчини на темне мов бронзове чоло; хлопець як-раз утирався замазаним рукавом, порівнявшись з нами, і через те його квач прийшовся як-раз врівні з червоним капелюшком Алли Михайлівни, так що мало не лишив на ньому зеленого листочка. Алла Михайлівна відхилилась так раптово, що мало не штовхнула мене з тротуара, і скрикнула хлопцеві:

— Посторонись, любезний, посторонись! От мужлан! — додала трохи тихше.

Хлопець трохи збочив і руку з квачем заложив за спину, щоб не зачепити панну, але при тому кинув такий погляд у наш бік, що мені стало ніяково. Не знаю, чи завважила той погляд Алла Михайлівна і чи вміла вона прочитати в ньому і розуміти той *страшний фатальний антагонізм*, — темніший, ніж чорні очі молодого робітника. Не знаю, чи й хлопець побачив той погляд, що пана кинула йому вкупі з презирливими словами. Але я бачила обидва погляди, і мені стало страшно — в них була ціла історія.

Хлопець давно вже поминув нас, а я все думала про його темний погляд, і, може, через те пусті речі, безжурне щебетання моєї бесідниці робили на мене якесь тяжке, сливе трагічне вражіння... Бідна „червона шапочка“ бігав собі по густому лісі, ганяючись за барвистими метеликами, не думаючи, що буде, коли сонце зайде і кривава заграва розіллється по лісі, пташки замовкнуть, метелики поховаються під листочки, а серед темних кущів засвітяться диким вогнем вовчі очі“.

Коли Донцов каже, що Леся Українка прагнула тільки „вічного“, „що стоїть понад жолудкові інтереси юрби“, ¹⁾ і на соціалістичний рай дивилася, як на „велику, нудну казарму“, в якій їй „душно від педантизму, самовдоволеності та міщанства всіх отих прийдешніх людців“, ²⁾ то це треба приймати cum grano salis і не робити відціля висновків про негативне відношення письменниці до соціалістичного майбутнього людства. Слова про „нудну казарму“, про „міщанство прийдешніх людців“, взяті Донцовим із статті Лесі Українки, але, цитуючи їх, він не згадує, з приводу чого вони сказані. Це слова, якими вона характеризує не соціалістичне майбутнє взагалі, а утопію Белламі — тільки всього. Наші сучасники про цю утопію висловились-би, мабуть, значно гостріше. Якби Донцов навів іще одну цитату з тієї самої статті, а саме те місце, де критикується утопія Морріса, то читачеві стало-б ясно, чому як-раз не подобалась Лесі „нудна казарма“ майбутнього, змальована утопістами Белламі та Моррісом. Бо в ній нема боротьби, справжнього життя: „Ті люди п'ють, їдять, працюють, навіть любляться, все те робиться в їх гарно, вибірно, але при тому життя справжнього нема. *Нема боротьби, цієї конечної умови життя, нема трагедії, що дає глибіню і зміст життю*“ ³⁾.

Які-ж саме національні та соціальні мотиви звучать у творах Лесі Українки 2-го періоду? Одною з улюблених її тем цього часу є занепад уярмленої, переможеної нації. На цю тему написано драматичну поему „Вавилонський полон“, де змальовано розбрат поміж подоланими ізраельтянами та іудеями, які забули, що на їх шиї лежить тяжке ярмо вавилонського полону. Про спільну мету обох племен не забув тільки молодий співець Елеазар, а мета ця — визволення з рабства вавилонського. Елеазар закликає ізраельтян та іудеїв до єднання, до боротьби за життя:

„Нам два шляхи: смерть або ганьба, поки
не знайдем шляху на Єрусалим.

¹⁾ Д. Донцов. Поетка українського расорджимента. Л.-Н. В. 1922, V, 44.

²⁾ Цитата з статті Л. Українки: „Утопія в белетристиці“. Нова Громада, 1906, XII, 50.

³⁾ Там-само, XII, 52.

шукаймо-ж, браття, до святині шляху
так, як газель води шука в пустині...
А поки знайдем, за життя борімось,
як барс поранений серед облави.“

З часів першого полону вавилонського написано й другу драматичну поему „На руїнах“. Тут та сама межиплеменна сварка євреїв на їх зруйнованій батьківщині. Пророчиця Тірца, як і Елеазар, різниться від своїх одноплеменців тим, що инакше дивиться на національну справу, ніж вони. Євреї, крім сіонських святощів, не бачать нічого; всі їхні думки в минулому, і через це минуле вони не бачать майбутнього. Тірца, до серця якої доходить плач і стогін єврейського народу, мусить проте втопити його сіонські святощі — вона кидає в Іордан ту гарфу, на яку колись грав сам царь Давид. Тепер цій гарфі бракує струн, і тяжко стогне вона під доторканням мертвих рук. Від неї мертві не воскреснуть; до неї треба міцної й певної руки, що збудила-б не тільки голос, а й вічну душу. Але євреї не розуміють Тірци, бо не можуть уявити собі новітнього храму без прадавніх святощів, без скрині заповіту й херувимів, без спадщини Давида та Соломона. Оце, власне, й роз'єднує Тірцу з євреями, які виганяють свою пророчицю в пустелю.

Образ Тірци характеризує своєрідну індивідуальність Лесі Українки — в ній ми бачимо образ активної жінки, що виступає проти цілого загалу. Таке протиставлення сильної духом людини всій громаді робиться і в інших п'єсах. Критичне відношення Лесі Українки до національних святощів, як справедливо завважив уже П. Филипович, навіяне „Чудацькими думками“ Драгоманова ¹⁾. „Сіонські святощі — це та „доморощена премудрість“, про яку не раз писав він Лесі з Болгарії.

Цілий ряд конфліктів, що виникають на національному ґрунті, зображено в п'єсах: „В дому роботи, в країні неволі“, „Бояриня“, „Оргія“ та ин... В першій п'єсі виступають два раби — єгиптянин та гебрей, що разом несуть на собі ярмо соціальної неволі, працюючи коло якоїсь величезної будови в околицях Мемфісу. Обидва знесилені

¹⁾ П. Филипович. Леся Українка. Нова Громада, вид. Вукоради, ч. 7 — 8, 23 — 24.

вони тяжкою роботою, обидва страждають від спеки та київ дозорця, і, здається, що повинна була-б межи ними бути повна згода й солідарність. Одначе, взявши людей одного соціального стану, та ще в хвилину відпочинку від скаженої праці, Леся Українка приводить їх до суперечки й боротьби, роблячи з них національних ворогів. Причиною конфлікту є те, що гебрей і єгиптянин не однаково ставляться до тієї будови, над якою вони вкупі працюють. Єгиптянин працює ретельно, не тільки з неволі, а й з охоти. Він каже, що якби був вільним, то робив-би незмірно краще ніж тепер, і розповідає гебреєві про ту будівлю, що ввижається йому в його мріях. Він хоча й раб, але щирій прихильник національної релігії єгиптян. Навіть піраміди, на його думку, потрібні народові, тільки, каже він, в пірамідах треба ховати не царів, а всіх, хто жив по правді. Гебрей-же ненавидить єгипетську культуру, як витвір насильства пана над рабом, переможної нації над уярмленою, і коли єгиптянин питає його, що-б він робив, якби був вільним, гебрей, роздратований націоналістичними мріями товариша-раба, відповідає:

„Я? Що зробив-би я? Розруйнував-би
усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав-би всі камінні довбні!
Всіх мертвяків повикидав-би геть!
Загородив-би Ніл і затопив-би
увесь цей край неволі!“

Єгиптянин після цього мовчки підводить руку й дає гебреєві в лице, забуваючи, що в основі його рідної культури лежить рабство, проти якого, як і проти храмів та пірамід, мусить він разом з гебреєм обурюватись і протестувати. Коли він, зрозумівши свою помилку, потім перепрошує гебрея, то цей уже й не дивиться на нього — він зайняв цілком ворожу позицію до нього, бо почуває над собою подвійний гніт — і соціальный, і національний:

„Я мушу знать, що я тут раб рабів,
що він мені чужий цей край неволі,
що тут мені товаришів нема.“

В драматичній поемі „Бояриня“ бачимо конфлікт між боярином Степаном та його дружиною Оксаною. Степан родом українець, але ще батько його подався на Москву

шукати „панства великого“ та „лакомства нещасного“, а він пішов у сліди батька. Оксана також з українського роду, але вона не може пристосуватися до московського життя, до московських звичаїв, до свого нового становища боярині і гине на чужині. Найбільше її дратує те, що чоловік її сидить в московськiм запічку в той час, як на Україні ллється кров, ідуть змагання, боротьба. Коли Степан, пропонуючи своїй хворій дружині поїхати на Україну, щоб трохи там відживитися, каже, що на Україні все вже втихомирилось, вона відповідає:

„Тепер, як „втихомирилось“ ти їдеш
того ясного сонця заживати,
що не дістали руки загребуці,
та гаєм недопаленим втішатись.
На пожарині хочеш подивитись,
чи там широко розлилися ріки
від сліз та крові.“

Кохання з'єднало на якийсь час царського наймита й запроданця з українською жінкою, що не ставилася байдуже до громадських справ, але між ними скоро виник конфлікт—українська руїна роз'єднала їх і поставила на ворожі позиції.

З літературного боку ця драматична поема досить гарна і при читанні утворює настрій, але з театрального боку вона трохи слабка, бо почуватися в ній брак сценічного руху ¹⁾.

„Оргія“—одна з останніх передсмертних драматичних поем Лесі Українки і єдиний, здається, твір, де песимістичний настрій домінує над її потужним „*contra spem spero*“. Як і в попередніх п'єсах, тут ставиться на вирішення проблема національної культури. Перед нами з'являється трагічна постать бідного співця подоланої Римом Греції—Антея. Він любить свою розтерзану, але і в смерті прекрасну країну і не хоче продаватися новому панові її—Римові. Земляки його і навіть жінка Неріса торгують своїм хистом і словлять чужинців, він-же не може забути занедбаної Греції і не хоче йти співати до Риму. На учті в Мецената Антей забивав лірою Нерісу, що танцювала перед римським

¹⁾ В. Страшкевич. Рецензія на „Боярину“. Книгар, 1918, ч. 10, 604.

панством, і сам задавлюється струною, крикнувши в-останнє до земляків:

„Товариші, даю вам добрий приклад!“

Стиль поеми як-раз підходить до змісту. Він багатий на образи, такі рельєфні, наче вони вийшли з-під руки скульптора. Глибокі філософські думки в'яжуться з ніжним почуттям поета, що вже знайшов мистецький шлях свій і знає всьому ціну. Стиль не в декорум, орнамент, а сама душа твору — він сугестує читачеві ті настрої й переживання, що вклала в нього авторка ¹⁾.

Як свідчить К. В. Квітка, „Оргія“ виникла в звязку з читанням „Ігудуона“ З. Красинського і була написана для Винниченка, який звернувся до Лесі Українки з запрошенням співробітничати в його закордонному журналі.

Мотиви боротьби за здійснення соціяльних ідеалів знаходили ми в Лесі Українки ще в творах 1-го періоду. В драмах та драматичних поемах мотиви ці часто-густо переплітаються з мотивами національними, при чому підноситься, стає героєм той, хто бореться до кінця, а хто спинився на половині дороги, або вернувся назад, зрадивши свої молодечі мрії, — той картається. Але в де-яких творах національне відходить на задній план, або зовсім зникає. Сюди належить, напр., поема „Одно слово“, про яку ми згадували вище, діялог „Три хвилини“, оповідання „Приязнь“. Звичайно, національний елемент входить і в ці твори, але він не домінує, а становить тільки тло, на якому розвиваються ті чи інші ідеї визвольного характеру.

Діялог „Три хвилини“ написаний на тему з часів великої французької революції, з часів боротьби монтаньярів та жирондистів. Після перемоги монтаньярів один із жирондистів опинився в тюрмі Консьєржері. Від дозорця-монтаньяра, з яким він був знайомий і через якого й попав у в'язницю, він довідався, що його засуджено на смерть, але цей самий монтаньяр дає йому змогу втекти за кордон. Межи ними відбувається суперечка відносно того, чи ідея вмирає разом з тілом, чи вона переживає тіло й існує вічно. На позиції, ворожій до вічної ідеї, стоїть представник Гори; захищає вічну ідею жирондист. Останній за цю ідею хоче

¹⁾ Див. рецензію на „Оргію“ в „Україн. хаті“, 1913, IV—V, 314.

пролити кров, яка-б освятила й надала їй нової сили, але монтаньяр випускає свого ідейного ворога на волю, щоб той не став святим і мучеником. Жирондист кінець-кінцем тікає до Швайцарії й живе там якийсь час спокійно, але в душі у нього спокою нема. Його натура звикла до боротьби, до праці, а тут він сидить, вмирає. Він уже тямить, що справжнє життя було там, у Франції, між тими мурами, де кожний вечір здавався йому останнім:

„Звичайний крамар там ставав героєм,
там невіглас робився геніяльним,
одна хвилина там давала більше,
ніж всі три роки, що прожив я тут.“

Сталося як-раз так, як думав монтаньяр: втікач став могильним каменем на гробі ідей жирондистів, опинившись поміж життям та смертю. Та живий мусить гадати живе, і вигнанець хоче знов назад, хоч знає, що дома його ждуть шпionські підступи, неправі суди, глум ворогів, безсилля товаришів, а потім, може, знов Консьєржері. Але ніщо вже його не може спинити, і він вертається додому, щоб боротися і вмерти в боротьбі, бо тільки вона є життя, а все інше — смерть.

Оповідання „Приязнь“ з'явилося р. 1905-го й одбиває гострі соціальні контрасти, що ними позначається той революційний період. Тут підкреслено різке розходження селянських інтересів з поміщицькими. Панна Юзя та селянська дівчина Дарка спочатку приятелювали, не зважаючи на неоднаковість соціального стану — про яку весь час нагадував Юзі її батько. Ні батько, ні гувернантка, ні старша прислуга не могли відвернути Юзі від мужички Дарки й розбити їх обопільну приязнь. Нарешті приїхала до панів Зоня, якась бідна сирота з шляхетського роду, панна з гонором та всякими забобонами. Вона-то й роз'єднала старих товаришок. Зацікавивши Юзю панськими строями та всякими дрібницями, призвичаївши її до веселощів, танців, вона показала їй той бік панського життя, який міг привабити до себе Юзю. Непомітно приятелювання спадає, сходить на байдужість. Межи Даркою та Юзею виникають непорозуміння, і нарешті колишні подруги в день Юзиних іменин, коли панна роздавала селянам подарунки, зустріваються вже зовсім як чужі й незнайомі. Під кінець опо-

відання до очевидности став ясним, що саме роз'єднало двох щирих приятельок. Це та соціально-економічна нерівність, що завжди викликає неминучий фатальний антагонізм, про який згадує Леся Українка і в другому оповіданні „Над морем“.

XIV.

Є в Лесі Українки де-кілька творів, в яких вона ставить на вирішення довічні філософські проблеми розуму й віри. Це драматична поема „В катакомбах“ драма „Руфін і Прісцилла“, драматична поема „На полі крови“, драматичний етюд „Йоганна, жінка Хусова“ та драматична поема „Адвокат Мартіян“. Сюжети цих творів взято з перших часів християнства, коли в новій християнській громаді, що ховалася від переслідувань гнобителів в темряві катакомб, виникає деспотична воля, змагання за особисті інтереси, які викликають драматичні конфлікти. Християнська релігія в значній мірі була еkleктична і тому вона приваблювала до себе багатьох людей різних соціальних станів і різних національностей. Межи цими різнорідними елементами перших християнських громад виникали непорозуміння та суперечки, що їх використовує, як матеріял, Леся Українка. Виростали конфлікти ще й тому, що одна частина громади, відкидаючи все земне, захоплювалася містицизмом, друга-ж прагнула до землі, шукаючи в новій релігії порятунку від соціальних утисків та неправд. Нарешті, до боротьби призводило й вузьке гуртківство, що звязувало потяг до широкого розвитку індивідуальности.

Християнством первісної формації захоплювалася Леся, як було сказано раніш, під впливом свого дядька М. Драгоманова. Безперечно, за його порадою була перекладена Лесею книжка Моріса Верна „Євангеліє“, видана р. 1905-го у Львові. ¹⁾ Про цього Верна згадує Драгоманів не раз у цитованих уже нами листах до Лесі Українки, а до иншого Лесиного перекладу з цього-ж автора „Біблія або книги Старого Завіту“ ²⁾ він пише навіть передмову.

¹⁾ Літературно-наукова бібліотека, ч. 3.

²⁾ Видано у Львові р. 1903-го.

До християнства з його вузькою мораллю Леся ставиться скептично, протестуючи проти соціальної байдужості цієї релігії, проти „віри без діл“. Домінуючим моментом в названих творах буде як-раз *антихристиянізм* або *прометеїзм*, якому віддає свої симпатії Леся Українка і який робить її творчість близькою пролетаріатові. Де-хто з критиків вбачає в первісній християнській громаді громаду українську, а в бунті раба-неофіта проти деспотичних замірів християнських єпископів — бунт молодого активного українства проти старого, пасивного українофільства.¹⁾ Таке товмачення припускаємо в тій самій мірі, як і в інших Лесиних п'єсах з неукраїнськими сюжетами.

В драматичній поемі „В катакомбах“ змальовано боротьбу віри й розуму. З одного боку, бачимо ми поміркованих людей, що борються в терпливості й покорі за ідеали Христа й дають невеличкі жертви, маючи певну надію заробити вічне небесне царство, покірних рабів та рабинь, людей „нищих духом“, з другого боку, як антитеза всім оцим служителям кесаря і бога, повстає перед нами велична постать раба-неофіта, непокірного бунтаря й революціонера. Йому невтямки, як можуть християни вклонятися богам, що дав і кесаря і преторіянську та патриціянську владу, і владу багатців над рабами. Він прийшов до них шукати правди, волі й надії і замість цього знайшов слова облудні і марну мрію про небесне царство. Для нього стало ясно, що християни обіцяють довічну волю, але нездатні скинути й на мить „солодкого ярма“ соціальної неволі. І він не хоче ні краплі своєї крові віддавати за кров Христову:

„Мені дарма, чи бог один на небі,
чи три чи триста, хоч і міріяди
За жодного не хочу помирати,
ні за царя в незнаному едемі,
ні за тиранів на горі Олімпі,
нікому з них не буду я рабом,—
доволі з мене рабства на цім світі!
Я честь віддам титану Прометею,
що не творив своїх людей рабами,
що просвітив не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,

¹⁾ Дм. Донцов. Поэзия индивидуализма. Украинская Жизнь, 1913, IX—X.

і мучився не три дні, а без ліку,
та не назвав свого тирана батьком,
а деспотом всесвітнім і прокляв,
віщуючи усім богам погибель“.

І він іде у слід Прометея, щоб боротися за волю проти рабства й проти тих, що проповідують рабство.

В цій поемі вражає нас глибокий революціонізм, ясно усвідомлений соціяльний ідеал та піднесення розуму супроти віри й забобонів, звязаних з нею. Яскравість художньої форми, пристосованої до певної епохи та місцевості, і сила драматичного напруження залишають найкраще вражіння. В словах раба-неофіта почувався прометеїстична гордість Ніцше, титана антихристиянської філософської думки.

В драмі „Руфін і Прісцілла“ Леся Українка намагається злити віру й розум, створивши з них одну гармонійну цілість. Руфін — це молодий римлянин значного роду, а Прісцілла — його дружина, християнка. Прісцілла має вплив на свого чоловіка, що залишався все-ж таки поганцем, і він робить для неї все на користь її віри, хоча примусу з боку жінки не має жодного. Межи ними спочатку й до кінця панує згода та любов і це тому, що Руфін дивиться на свою жінку не як на рабину, а як на рівну собі. Прісцілла це дуже добре тямить і цінить. Але Руфін стоїть за порогом її душі й не знає тих таємничих шляхів, що привели її до катакомб. Він — справжній римлянин, республіканець, вихований на філософії Платона, Зенона та Епікура, і йому тяжко розумом збагнути те релігійне піднесення, той містичний ентузіазм, якими вщерть налито серце його дружини. Він-би це зробив, він не залишився-б байдужим і не пройшов-би мимо цих чудних оборонців „небесної держави“, але він не може, не в силі піти їм назустріч. Відповідь християн філософові Цельзові здається йому поганню, болотом:

„Тут доказу ні одного. Ні факта,
ні радії поважної, все «чуда»
такі, як перегін в свиней бісів,
та ще якісь рогаті силогізми,
позичені в софістів з передмістя“.

Йому бридко вимовляти такі слова, як „гадючий виводок“, „нащадку пекла“, „душе смердяча“, і не бачить

він у цьому лагідности християнської і тиві святої премудрости, якою вони, християни, так пишуться. Проте-ж Руфін, люблячи свою дружину, дозволяє їй в своєму домі влаштувати нелегальні збори християн, які кінчаються тим, що й Руфін, і Прісцілла, і вся християнська громада укупі з єпископом попадають у в'язницю. Прісцілла й інші християни умовляють Руфіна у в'язниці, щоб він переходив у їхню віру, але він не згоджується — у нього нема віри:

„У мене в серці віри не було.
Я розумом хотів до вас пристати,
бо марилося мені, новая віра
вратує, може, Рим“.

У в'язниці довго він мучить свою душу, щоб нахилити її під християнське ярмо, та вона не є гнучкою. Чужими здаються йому ці люди, їх думки й речі. І коли він іде на люту смерть укупі з християнами, то тільки тому, що на це штовхає його безмежна любов до Прісцілли.

У драмі поруч з головним конфліктом є багато й інших, побічних. Так, напр., пориває з громадою вірних раб Нартал, який достоту нагадує раба-неофіта в драматичній поемі „В катакомбах“. Непорозуміння виникає межі Прісціллою та її батьком Пансою. Одначе ці побічні конфлікти не закривають головного, а, навпаки, ще більше відтіняють його.

Драму „Руфін і Прісцілла“, як передає К. Квітка, написано в звязку з читанням присланих для проф. Булгакова книжок, серед яких були й книжки Гарнака. Рукопис драми переховувався в „Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові, але підчас розгрому бібліотеки „Товариства“ російським військом в 1915-му році він, очевидно, загинув¹⁾.

В драматичній поемі „На полі крови“ змальовано психіку Юди-хриstopродавця. Юда продає Месію з розчарування та почуття помсти. Він думав, що Месія дійсно дасть йому якісь блага, а вийшло так, що він лишився ошуканим. Замість Царства побачив він пекло, де панували заздрощі, підлизництво та всякі інтриги. Віра в Месію завмерла в

¹⁾ Думка А. *Музички* (Л. Українка, Одеса 1925 р. стор. 5), що в образі Руфіна та Прісцілли відбивається не одна риса Лесиних батьків, — нічим не обґрунтований здогад.

Юді, і він вирішив замінити його на те добро, що він втратив з його причини.

Як посвідчує К. Квітка, драматична поема „На полі крові“ надрукована без кінця — кінець її укупі з іншими рукописами Лесі Українки переховується у нього.

Коли Руфін не може довести думки до почуття й з'єднати розум з вірою, то Йоганна в драматичному етюді „Йоганна жінка Хусова“, навпаки, не може довести почуття до розуму, усвідомити ту нову релігію, яку вона прийняла серцем. Йоганна — символ жінки-рабині з трагічною душею, що йде до визволення, але ще не осягла його й спинилась на півдорозі. Такі люди звичайно попадають ще в гірше рабство, ніж те, в якому вони були раніш. Йоганна пішла за пророком не тому, що вона переродилася духом і вступила на нову путь, а тому, що жаль їй стало цього самотнього пророка,

„Я раз почула, як він говорив,
що лиси нори мають, птахи — гнізда,
йому-ж нема де в світі прихилитись.
І я вже не могла в палатах жити,
в добрі, в догоді, — я пішла за ним“.

Крім того він зцілив її, як вона лежала на смертнім ложі. Ось що збудило в ній нові почуття.

В етюді багато драматизму. Конфлікт повстає не тільки межі чоловіком та жінкою, а і межі двома світоглядами — християнським, що його репрезентує Йоганна, й старовврейським, репрезентованим Хусою. На останньому вже позначилися впливи культури римської. Хуса морально стоїть нижче від Йоганни, але в його сильніша воля, і він ображає свою жінку-християнку, ставлячись з презирством до її релігійних переконаннів і примушуючи її силою робити все прикре для неї. Йоганна, шануючи в собі християнку, вкоряється чоловікові, але їй це дуже тяжко переживати. Залишившись сама після неприємних розмов із Хусою, вона падає на коліна й здіймає руки:

„Учителю! На що мене покинув?
Коли-ж те царство боже! де-ж воно?!
чи доживе душа моя до нього?..

Душевної рівноваги, „царства божого“ Йоганна ще не осягла.

В драматичній поемі „Адвокат Мартіян“ Леся Українка відводить домінуючу ролю розумові навіть у справах віри. Мартіян — це мученик обов'язку „один з християнських Никодимів“¹⁾, що потайки працює на користь християнської віри. Він ховає свої християнські переконання, щоб більше допомагати своїм однодумцям, бо коли-б його вороги довідалися про те, що він християнин, то на суді йому, як адвокату, що обороняє християн, не вірили-б. Але така поведінка вимагає від його багатьох жертв. Його покинула жінка. Він мусить вступити в конфлікт з своїми дітьми, які бажають одверто виявляти свої християнські переконання. Дочка Аврелія через те, що їй батько не дозволяв бути разом з християнськими дітьми, навіть зовсім відходить від віри свого батька, кидає його й переїжджає до матери. Коли межі нею й Мартіяном виникає суперечка з-за матери, що продавала своє життя за гроші то одному, то другому, вона каже батькові, що вона не його донька й не хоче бути його донькою:

„Твоею бути — це віддати значить
і молодість, і душу, і красу,
замкнутися і зникнути од світа,
а що за тебе мати? Рабську долю,
нудне, безглузде, сіре животіння“.

Такий самий конфлікт повстає й межі Мартіяном та його сином Валентом. Валент мріяв про святую славу проповідника, але ця слава не судилася йому, бо Мартіян Емілій несміє у себе мати сина-проповідника. На шляху до слави цвілим і сірим муром ставала обережність. Тепер Валент мріє про інші лаври — він хоче вступити до війська. Таким чином Мартіян ради ідеї, якій служить весь вік, втратив дітей. Він просвітив їх Христовим словом, та діти, прийнявши слово, запрагли діла, а діла не було, і зерно, що впало на добірну цілину, полягло й зогнило. Повною протилежністю Мартіянові з цього боку є сестра його Альбіна, що для дитини занедбала віру. Але політика обережності довела до загибелі й доньку Альбіни, Мартіянову небогу, що приїхала до нього на спочинок, як у певне місце, а замість

¹⁾ І. Стешенко. Поетична творчість Лесі Українки. Л.-Н. В. 1913, X, 47.

того стріла трус, який справив на неї таке вражіння, що вона раптом після нього вмерла. І все це не порушує душевної рівноваги Мартіяна — він залишається сам, без кривної родини, без друзів, вірний своїй ідеї.

В „Адвокаті Мартіяні“ змальовано боротьбу світоглядів двох поколінь — батьків і дітей. Леся Українка стоїть на боці батьків. Спочатку вона була запальною, екзальтованою дівчиною, що вимагала найбільшої жертви від героя — вмерти за свої ідеали; тепер вона стала переконаною жінкою, що радить „перекувати меч на рало“. Ідеалом її є Мартіян, самовідданий робітник повсякденного життя. Драматична поема „Адвокат Мартіян“ — це гімн непомітному, скромному, але великому й важкому подвигу самозречення во ім'я ідеї¹⁾.

XV.

Уже давно охрещено Лесю Українку як поетку-індивідуалістку. Дм. Донцов в одній своїй статті поезію її так і називав „поезією індивідуалізму“²⁾ „В українській літературі — каже він — Леся Українка была первой и, может быть, единственной проповедницей крайнего индивидуализма в том смысле, в каком были Байрон и Лермонтов³⁾“. Цей „крайній індивідуалізм“ пояснює Донцов критичним станом доби, коли з'явилася наша письменниця. Критичні доби завсіди позначаються, на його думку, розквітом індивідуалізму: Греція напередодні смерті дав Сократа; конаючий Рим — епікурейців; зародження капіталізму зв'язано в появу Байрона, Ніцше та Ібсена; занепадом його пояснюється творчість Пшибишевського і т. д., і т. д. Ми признаємо, що Леся Українка була індивідуалісткою, але в якій мірі і в якому розумінні? Отут-би ми й заперечили слова Донцова про „крайній індивідуалізм“ з етикеткою „Байрон — Лермонтов“. Леся Українка європейського індивідуалізму на українську ниву не переносила — він у неї цілком саморідний і весь насичений соціальним змістом.

¹⁾ Слова *А. Музички* (*Л. Українка*, Одеса 1925, стор. 25) про Миколу Ковалевського, змальованого ніби-то в „Адвокаті Мартіяні“, ніякими фактичними даними не підперті.

²⁾ Див. „Украинская жизнь“, 1913, IX, 51.

³⁾ Там само, 52.

Коли сильна особа у Лесі Українки виступає проти нікчемного, інертного суспільства, то робить це не з егоїстичних, а з альтруїстичних мотивів і виконує не індивідуальні завдання, а соціальні. Так, прим., Річард Айрон в драматичній поемі „У пущі“, найбільший, так-би мовити, гедоніст, не зважаючи на розходження з громадою, яка вимагає від його корисної для неї праці, що шкодить його мистецтву, ставить бідній жінці комин в хатині. Ще більше виявлено соціальний зміст в індивідуалізмі таких персонажів, як Елеазар („Вавилонський полон“), що бере „гадюку невольничого жалю“, Тірца („На руїнах“), Кассандра, то-що. Оцим соціальним змістом індивідуалізм Лесі Українки дуже відрізняється від західньо-європейського індивідуалізму Байрона, Ніцше, Уайльда та ин...¹⁾.

Індивідуалізм Лесі Українки *творчий, конструктивний*. Деструкція не є його метою, і він не біжить від життя так, як у Байрона або в Лермонтова, бо це не безнадійний індивідуалізм тих клас суспільства, що гинуть або мають загинути, і не анархістичний індивідуалізм Пшибишевського. Леся Українка не возвеличує свого „я“, не утворює з його культу і не ховається в катакомбах, а йде до життя, в табор Спартака, в табор повставших рабів, щоб стати в їх лави й боротися за визволення. В поєднанні індивідуалізму з стихійним демократизмом — оригінальність таланту Лесі Українки.

Перший ключ індивідуалізму — боротьба з самим собою, боротьба за визволення людини з неволі духової. Через цю боротьбу людина очищається, одухотворяє своє життя, стає вільним громадянином. З цією боротьбою зв'язаний так званий порив *ins Blaue*, про якого сама Леся Українка писала колись у статті про українських письменників на Буковині: „Протест личности проти окруження і зв'язані з ним пориви *ins Blaue* представляють необхідний момент в історії кожного народу“. Що писала вона про буковинських письменників, те знаходимо і в неї: її завжди цікавить одиниця, що вступає в конфлікт із загалом. З погляду цього антагонізму вона зображує життя та людей. Порив *ins Blaue* має

¹⁾ Про соціальний зміст в індивідуалізмі Лесі Українки див. у Мамонтова. Книга, 1923, I, 47—48.

в собі елемент несвідомого і во ім'я цього пориву вона й протестує проти невільництва, проти „всесвітньої нікчемності“ і бореться за нове життя, за визволення індивідуальності.

Конфлікт у Лесі Українки найчастіш виливається в форму боротьби одного проти всіх (Тірца, Річард Айрон, Руфін та ин.). Виконування законів громади може дати людині мир, та Леся не хоче цього миру, бо за ним стоїть смерть, небуття. Вона, як поет підчас облоги, стоїть на варті людства й бореться за істини, неприступні ще масі, яка у неї завсіди інертна й винна.

Взаємовідносини поміж героєм та юрбою становлять тему драматичної поеми „У пущі“. В поемі змальовано конфлікт самотного скульптора Річарда Айрона, який дуже нагадує Ібсеновського Стокмана, з колонією фанатиків — пуритан, що повстають проти мистецтва й вимагають від творця служіння інтересам клерикальної громади. Діється це в XVII столітті в Північній Америці. Митець виступає один проти всієї громади й відстоює свою думку про волю штуки і словом і ділом. До конфлікту призводить цілий ряд дрібних непорозуміннів та суперечок, з яких видно, що Річард не хоче губити свого хисту, пристосовуючись до міщанських забобонів сучасників. Вражений словами товариша — митця Джонатана, який з підозрою ставиться до того, що скульптор вибрав за модель собі дикунку-індіянку, Річард відповідає йому, що в час роботи художники не живуть на грішному світі, що тоді навколо них — країна мрії. Взагалі на землю, на життя, на мистецтво він дивиться инакше, ніж його сучасники, що заблукалися в лісі клерикалізму.

„Земля не пекло, люди не прокляті
і радощі не гріх, а божий дар.

Це погляд доби італійського відродження, який засвоїв собі Річард ще замолоду, проживаючи в Італії яко учень. Але він для громади пуритан чужий, і вона вчиняє суд над скульптором, що насмілився ліпити статую з індіянки. Громада розбиває статую, проклинає Річарда й виганяє його на пущу. Після цього скульптор переїжджає з Масачузеті в Род-Айленд. В душі його — сумніви і жаль. Він не знає, хто винен в тому, що сталося в пуританській колонії, і

почував себе бранцем, що на чужій землі шанув бога, невідомого нікому в країні. Але коли приїжджав Джонатан і просить його вернутися назад, Річард одмовляється, не передаючи ні слова матері. Тільки небожеві передає гіркий свій зарібок, щоб той їхав до Голандії та вчився на артиста. Тепер він зовсім вільний, але який розпач гнітить його душу!

„Що-ж я досяг, чого хотів — я вільний.
Розбив усі кайдани свого серця
і серце вкупі з ними. Так, я вільний.
Нема у тьмі ні впину, ні дороги,
нема й мети... До краю доборовся...
Невже тепер, як переміг я все,
мене самого переможе туга?“

Йому здається, що всі його змагання були даремні, що хист його — мана одна і що горіла в ньому не іскра божа, а той вогник, що літає над багном і зводить на безвість подорожнього. Коли Річард боровся, тоді в ньому жило й надхнення, тоді він казав: „Regeat mundus — fiat ars!“ Відколи-ж покинув він життя й змагання, душа в ньому вмерла, а разом з нею вмерло мистецтво.

Драматичну поему „У пущі“ Леся почала писати ще р. 1898-го, а скінчила тільки через 9 років. „Під впливом „осаждаючих“ мене прозьб від усяких редакторів (очевидно, мода на альманахи вернулася) — пише вона матері — я заходилась кінчати не тільки ту драму, що цей рік почата („Руфін і Прісцілла“), але й давно почату та відложену в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан і взялась до неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так вона вже й залишиться, а мені її шкода — es liegt mir doch etwas daran“¹⁾. В поемі, як свідчить Старицька-Черняхівська, багато автобіографічного. Скульптор Річард, на її думку — це сама Леся Українка²⁾. Стимулом до написання поеми сталася біографія Мільтона, яку було надіслано Лесі для того, щоб вона її популяризувала. Біографії цієї вона так і не написала, але замість неї з'явилася драматична поема. Образи матери Річарда Едіти та небожа його Деві виникли під впливом двох кар-

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки до матери. Ч. III. 6-7, 193.

²⁾ Див. її рец. на драматичну поему „В катакомбах“. Книгар, 1917, 3.

тонів Вандейка, на одному з яких намальовано стару пуританку („Old puritan lady“), а на другому — хлопчика ¹⁾).

Тема, розроблена в драматичній поемі „У пущі“, повторюється в „Кассандрі“, де нещасна пророчиця Трої мучиться від того, що її не розуміють земляки. Вона передбачає сумне майбутнє рідної країни, віщує лихо їй, але ніхто їй не вірить і не слухається її. Кассандра завсідичує й бачить горе, але не вміє показати, де саме воно — вона тільки знає, що воно вже є і що того ніхто вже не одверне, навіть вона сама. Їй увижається, що Троя погибав й що шлюб дочки Пріяма з Ахіллесом не одверне цієї погибели. Кров, чорну кров бачить вона в майбутньому, бачить, як Гектор умирає від руки Ахіллеса, як батько її обіймає коліна катам своїх дітей, чує, як мати скиглить і вие на руїнах Трої, — але змінити хід подій вона не може й сама себе за це ненавидить: її устами промовляє невблагана Мойра. Їй хотілося-б краще осліпнути й заніміти, ніж бачити всі оті нещастя в своїх кривавих візах. Навіть коханого Долона не може вона спинити, хоч і знає, прощаючись з ним, що він іде на певну смерть. Коли-ж віщування Кассандри збуваються, то винною все-ж-таки лишається вона, як пророчиця лихого.

Поема насичена містичними настроями. Під гнітом суспільства виник цей містицизм, але коли суспільство спіткала катастрофа, то й містицизмові настав кінець — він розвіявся.

„Кассандра все неправду говорила.
Нема руїни! Є життя... життя!..“

— такі останні слова пророчиці.

XVI.

Мотиви індивідуалізму звучать у поемі „Віла-посестра“, в драмі-феєрії „Лісова пісня“ та в драмі „Камінний господар“. Всі ці три твори можна було-б об'єднати двома словами: творець і життя. Кожен з них є відповіддю на цю тему.

„Вілу-посестру“ задумала Леся дуже давно. Перша її частина написана була ще до знайомства з К. Квіткою,

¹⁾ Останні відомості одержали ми від К. В. Квітки.

тоб-то до 1898-го року, друга-ж — безпосередньо перед „Лісовою піснею“. Вона є ніби вступом до цієї драми-феєрії. Образ Віли, як і образ Мавки з „Лісової пісні“, виносила Леся ще з дитинства і в він один з найулюбленіших образів її. Чудову мережку поеми вишито на канві південно-слов'янського епосу: та сама простота щирість і та сама величність образів, тільки до них ще додано глибоку філософську думку, яка, вкупі з тонким психологізмом, ставить цю перлину Лесиної творчості на недосяжну художню височінь.

У поемі оповідається, як юнак побратався з Вілою. Одного разу їх обступили в горах турки. Віла в'яже своєму коневі крила, щоб він не майнув угору, потім в'яже до купи поводи, щоб коні не розбіглись врозтіч. „Це-ж я наші долі поєднала“ — каже вона своєму побратимові. Завзято б'ються вони з турками — не хочуть зганьбити ясну зброю. Але яничар перебив Вілиному коневі на крилах пута, і кінь, почувши, що крила вільні, перервав поводи й злетів із Вілою під хмару. Юнак кляне свою посестру за те, що вона зломала братерське слово, і вже не хоче боронитися — кидає пірнач і ламає надвоє гостру шаблю. Побачивши згубу побратима, Віла спадає в діл, але зачіплюється білим зав'язом за сосну. Поки вона добула шаблю й обтяла білу намітку, поки добігла до полонини, де обступали їх турки, то юнака вже не було: його пораненого забрали в ясир. Сідає Віла на коня і їде в Стамбул. Там у турецькій в'язниці знаходить вона свого побратима й хоче його визволити. Але побратим не хоче вже вертатися на волю, бо в'язниця ззіла його тіло, а серце висушив сором, що сам він зламав почесну зброю, живим віддавшись до рук турків. Він просить посестру зробити йому останню послугу — одібрати йому життя й поховати в такому місці, щоб з нього не знущався ворог. Коли Віла увійшла в темницю, то побачила там не молоденького юнака, а старого сивого діда, у якого крізь рани світили жовті кості. Він навіть устати не міг назустріч Вілі — тільки брязнув стіха кайданами. Узяла вона його на руки, посадила поперед себе в сідло, а він не сидить уже як лицар, а тремтить і гнеться як дитина та просить Вілу, щоб та не несла його високо, щоб краще лишила в темниці. Тоді

вийняла Віла запоясника й пробила ним серце побратимові. Кінь, почувши гарячу кров, знявся вгору і далеко помчав у дикі гори, та й, спинившись на полонині, став копати землю копитом, вибивати чорну яму. У цій ямі поховала Віла побратима, насипавши над ним високу могилу, а потім злетіла аж за хмари, щоб розвіяти в просторах свою тугу. І коли заводить вона похоронний спів, людям здається, що то гримить весняний грім, а коли ронить сльози вгорі, люди кажуть: „це весняний дощик“.

„Ходять в горах світляні веселки,
по долинах оживають ріки,
в полонинах трави ярі сходять,
і велика понадхмарна туга
нам на землю радістю спадає“.

Таким потужним і радісним акордом, що вийшов з крові й сліз, кінчається ця поема.

Віла — це образ жінки-борця, в якій буває творче живло. Мимохіть приходить думка, що поетка втілила в ній свою власну індивідуальність. А хто такий юнак? Може, та особа, що дала імпульс до створення „Блакитної троянди“? Чи це символ уярмленого народу українського? Чи тут персоніфіковано ціле життя, з яким бореться поет, коли творить свою легенду? Скоріш усього, що так. Тоді юнак стає перед нами в тому самому аспекті, що й Килина з „Лісової пісні“, яка символізує прозу буденного життя, або донна Анна з „Камінного господаря“, в якій вособлюються громадські закони влади й традиції.

В драмі-феєрії „Лісова пісня“ змальовано трагедію високої душі, що заблудилась серед болота буденного людського життя. Назва „драма-феєрія“ є переклад німецького терміну „Mädchen-drama“, але ця назва Лесі не дуже подобалась: „От досада — пише вона матері, — що ніяк не можна по-нашому перекласти терміну „Mädchen-drama“ — „драма-феєрія“ те, та не те! Як-би його сказати? „Драма—казка“ чогось незграбно — правда“? ¹⁾ В драмі оповідається, як Лукаш покохав Мавку, що є втіленням природи, живої й гарної, як людська душа. Мавка розпитує його про людське життя, про кохання. Вона прагне щастя, бо в лісі

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III. 8, 241—242.

почував себе зовсім самотною. Їй заздрісно на голубів, що так ніжно кохаються...

„А я не знаю
„нічого ніжного, окрім берези,
за те-ж її й сестрицею звиваю,
але вона занадто вже сумна“ —

признається вона Лукашеві. Даремно Лісовик одвертає її від людських стежок, де немає волі, де носить свій тягар жура, — Мавка сміється, не слухає його й закохується в Лукаша. Лукаш теж усією душею віддається Мавці, бо він ще молодий і вільний як ліс, серед якого збуяло його кохання. Роздвоєння в душі Лукаша починається з того часу, коли в його життя, сповнене краси й поезії, вривається крик буденщини й опановує його. Раніш ішов він покійно за красою, тепер-же став у конфлікт із джерелом її — природою, якої не цінить і не розуміє передовсім в самому собі. У нього навіть якесь зневажливе відношення до сопілки й до тих пісень, які, власне, й причарували Мавку, зродивши в ній друге серце. З цього цвіту його душі виросло дуже палке кохання, бо-ж він чарівніший від папороти: *„він скарби творить, а не відкриває“*. Але цього не розуміє Лукаш, а Мавці сумно, що він не може своїм життям дорівнятись до себе:

„Бач, я тебе за те люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає
виразно - щиро голосом сопілки...“

Драматизм відносин поміж Лукашем та Мавкою почувається вже тоді, як Лукаш уводить Мавку у свою хату, в коло буденного життя, переступаючи тим самим межу, що одвіку розділює поезію від прози. Він забуває, що поезія має вище завдання, що її не можна вживати для хатніх потреб. Такого поводження Лукаша з Мавкою вимагає самий хід речей: він так любить її, що не може без неї існувати, а це примушує Мавку перейти з лісу до хати, жити вкупі з Лукашем та його матір'ю, вести господарство, здобувати паливо, пекти, варити і т. д... Лукаш таким чином робить помилку, через яку стає іншим його відношення й почуття до Мавки. Остання, змінивши лісове вбрання на звичайну селянську одягу, становиться в ній смішною та незграбною,

марніє, а Лукашеві здається, що це вона сама собою споганіла, і він, зовсім одкинувшись від поезії та краси, весь уходить в прозу та буденщину. Його одруження з моторенькою практичною вдовоцею Килиною, що становить повний контраст із Мавкою, показує, що він уже цілком одсахнувся від попереднього кохання і став його ворогом. Мавка, що так хотіла щастя, лишилась з розбитим серцем — надхненну душу її перемогла життєва проза, і вона зів'яла. „Той, що в скалі сидить“ хоче забрати її в твердиню тьми й спокою, але вона одмовляється:

„Ні! я жива! Я буду вічно жити!
Я в серці маю те, що не вмирає.“

Коли-ж Марище забирає таки її до печери, то вона після короткого сну прокидається і знову виривається на світ. Вона збагнула, що їй не суджено забуття, і як тінь блукає край Лукашевої хати, якої не має сили покинути. Заклята Килиною, вона обертається в суху вербу з плакучим гіллям, а коли Килина хоче її зрубати, то в цю мить вогненним змієм-метеором злітає з неба Перелесник і спалює вербу. Вогонь перекидається на хату, займається солом'яна стріха й пожежа швидко поймає хату. Надходить важка біла хмара, і починає йти сніг. Мати Лукашева й Килина з дітьми залишають кострище і йдуть у село, Лукаш-же залишається один. Тепер він бачить те, чого вони не бачать — він став мудрий. В образі жіночої постати з'являється йому загублена Доля його й розказує, що завела її в дебри нерозумна сваволя. Тепер вона блукає, шукаючи стежки до минулого раю, але не може її знайти. Вона чує й бачить, що мусить загинути. Лукаш просить у неї поради, як прожити без долі. Доля показує на землю в нього під ногами й каже: „Як одрізана гілка, що валяється долі“. Лукаш нахиляється до того місця, що показала Доля, знаходить там сопілку, що вирізав Килинин хлопець з тієї сухої верби, в яку обернулася була колись Мавка, бере її до рук і йде по білій галяві до берези. Він сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись як дитина. Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем. Мавка просить Лу-

каша заграти, але цей думає, що до нього прийшла вона в образі упириці, й розкриває груди, щоб вона спивала його кров. „Живи моєю кров'ю! Так і треба, бо я тебе за-напастив“ — каже він їй, але Мавка відповідає:

„Ні, милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихій гілці голос.“

Тіла, яке занапастив коханий, їй не шкода:

„О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.“
„Легкий, пухкий попілець
ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, —
стане початком тоді мій кінець.“

Лукаш починає грати, і в його пісні почуватися жаль про щось загублене й незабутнє, але хутко переможний спів кохання покриває тугу. Як міниться музика, так міниться навколо й природа: тьмяний зимовий день змінюється в ясну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш іде до неї з покликком щастя. Білий цвіт з дерев закриває закохану пару. Коли сніговиця ущухла, видно знову зимовий краєвид, Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках і з щасливим усміхом на устах. Він сидить без руху — ніби замерз. Сніг падає й падає на нього без кінця.

„Лісова пісня“ подобалась Лесі Українці: „А я таки сама „неравнодушна“ до цієї речі — пише вона матері, — бо вона мені дала стільки дорогих хвилин екстазу, як мало яка инша“¹⁾. До композиції та стилю цього твору дійшла вона власним шляхом. Мати, мабуть, не радила їй писати фантастичні драми: „Мені здавалося — читаємо в тому-ж листі, — що ти не похваляєш такого стилю (ти не радила мені писати фантастичні драми з інших причин, але мені здавалось, що й „по существу“ ти мала щось проти того, хоч тепер бачу, що я помилялась)“²⁾. Мати, десь певно, розпитувала Лесю про впливи, про імпульси від

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III. 8, 241.

²⁾ Там само, 241.

Гоголя (фантастика в „Вечерах на хуторі близ Диканьки“ і в „Лісовій пісні“), і та відповідає їй: „Що до імпульса від М. Гоголя, то його, наскільки можу вловити свідомістю, не було. Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними“¹⁾). Образ Мавки виник в уяві Лесиній ще в ранньому дитинстві, коли вона жила на Волині, і цілий вік свій носила його вона в своїй душі: „А то ще я й здавна тую мавку „в умі держала“ — признається вона матері,—ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодязному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над Нечімним²⁾ вона мені мріла, як ми там ночували³⁾ — пам'ятаєш? — у дядька Лева Скулинського⁴⁾... Видно вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов „слухний час“ — я й сама не збагну чому. Зчарував мене цей образ на весь вік“⁵⁾).

„Лісова пісня“ вражає своєю музичністю, багатством ритмів, що шумлять мов весняні води. В цій симфонії злилася незримо й таємно волинська природа з глибокою і ніжною душею самої поетки. Справді, це твір автобіографічний в найвищому розумінні цього слова — в ньому відбилосся духове життя Лесі Українки, її інтелект, глибока ніжність її психіки, сильний поетичний порив, весь лабіринт її душі, життя й думок. Етап, на якому станула Леся Українка, творячи цю драму-феєрію, Євшан називає не літературним символізмом, а просто *символічним мисленням*⁶⁾.

Ритми „Лісової пісні“ найрізноманітніші. Кожен образ, кожен настрій має відповідну для себе ритмічну схему. Ритми ці часто-густо скидаються на народні — в цьому виявилосся доскональне знання Лесею Українкою народньої нашої пісні, нашого фольклору. Не дурно-ж писала вона

¹⁾ Там само, 241.

²⁾ Пишемо з великої літери: озеро на Волині.

³⁾ Надруковано: „почували“.

⁴⁾ Цей дядько, Лев Скулинський відповідає, очевидно, тому дядькові Левові, якого знаходимо серед персонажів драми-феєрії.

⁵⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III. 8, 241.

⁶⁾ М. Євшан. Леся Українка. Л.-Н. В. 1913, X, 54.

колись К. Квітці, що вона вихована на фольклорі, як англієць на Біблії. До цього, як ми згадували раніш, в значній мірі прислужилися і її мати, й дядько М. Драгоманів. Знаючи, що мало хто тямить у тих ритмах та розмірах, Леся звертається до матери з проханням продержати коректу „Лісової пісні“: „Якби мені не сором нав'язувати тобі ще лишню роботу, то просила-б тебе продержати ту коректу, бо я їм нікому не вірю — з їх там ніхто нічого в тих розмірах не тямить. Вже на цей раз я прошу тебе зовсім щиро зважити, чи це для тебе не утяжливо, і якщо ні, то таки буду просить це взяти на себе“¹⁾.

Аналогією до „Лісової пісні“ буде до певної міри „За-топлений дзвін“ Гавптмана, але „Лісова пісня“ глибша й тепліша. Можливо, що тема її дійсно викликана цим твором німецького письменника.

XVII.

Драма „Камінний господар“ темою своєю наближається до „Лісової пісні“. Сюжет Дон-Жуана належить до так званих мандрівних сюжетів і розроблявся мало-що не в кожному з європейських письменств. Виник він дуже давно, ще тоді, мабуть, як родинне життя починало тільки народжуватись, як жінка переставала бути спільною власністю цілого роду. На протязі багатьох століть він пережив складну еволюцію, поки не вилився в форму боротьби двох різних світоглядів — гедоністичного й моралістичного.

Дон-Жуан та донна Анна близько стоять одне до одного. Дон-Жуан — це лицар волі, який боїться заплутатись в сітях людського життя й тому стоїть по-за межами його. Він існує незалежно від громади, не визнаючи її законів та звичаїв, ховається в печерах, плаває з піратами, живе контрабандою. Він звик тільки брати в коханні, приймати всякі жертви, але сам не жертвує нічим. З-за нього якась циганка покинула табор, мореска отруїла брата, а отруївши, пішла в черниці. Толедська рабинівна зреклась для нього віри й потім утопилась. Їдучи у вигнання, він підмовив що-найсвятішу абатису, онуку самого інквізитора, яка

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки. Ч. III. 8, 242.

Леся Українка.

потім держала таверну для контрабандистів. Жінку алькада хотів він викрасти, але алькада її убив і т. д., і т. д. Проте-ж всі ці успіхи не задовольняють неврівноваженої й бунтівничої душі цього зальотника. Він шукає ідейно рівної йому жінки й, нарешті, таку знаходить в особі донни Анни. Анна — це та сильна жінка, про яку він марив усе своє життя. Їй також подобається Дон-Жуан, бо в ньому бачить вона великий порив, сильний ентузіазм, яких їй як-раз бракує. Вона ввижає себе молодою принцесою, що сидить в міцному та суворому замкові на стрімкій неприступній горі. Ніхто не може до неї досягнути на кручу, вбиваються і лицарі, і коні, добуваючись на гору, і кров червоними стрічками обвиває підгір'я. Така жорстока в неї мрія! Щасливим лицарем, що може вилізти на гору й досягнути руки й серця принцеси, є Дон-Жуан. Межи ним та Анною починається кохання, яке штовхає його, цільного й безпосереднього, на трагічний шлях. Він — вільна перелітна птиця, вона — замкнена у мурах замку принцеса, закована в залізо влади дружина командора. Для нього існує тільки кохання й воля, для неї — кохання й влада. Дон-Жуан у своєму коханні заходить так далеко, що мусить залишити вільне життя й думати проте, як-би пристосуватися до громадянства. Донна Анна збудила в ньому честолюбні змагання, і він ради кохання робить одну уступку за одною і врешті втрачає зовсім волю. Гедоністичні настрої вбивають в ньому індивідуальність, волю, і він гине через зраду собі самому. Убивши командора, він згоджується на законний шлюб з донною Анною, навіть на командорство, що суперечить самій його природі. Старого Дон-Жуана, лицаря волі, вже немає — на його місці з'явився новий Дон-Жуан, прихильник і захисник еспанської аристократії. Він сам це добре розуміє, коли каже:

„От і замкнулася камінна брама!
Як несподівано скінчилась казка!
З принцесою і лицар у в'язниці!“

Лицар волі одягає білого командорського плаща, щоб кров'ю й слізьми сполучувати каміння сили й влади для вічної будови слави. Глянувши в свічадо, він не впізнає себе:

„Де я? Мене нема Це він. камінний!“

Із свічада виступає постать командора, іде важкою камінною ходою просто до Дон-Жуана й, поставивши лівицею донну Анну на коліна, правицю кладе на серце Дон-Жуанові. Дон-Жуан застигає, поражений смертельним остовпінням.

Цікаво, як розуміла цю драму сама Леся Українка. Від Л. М. Старицької-Черняхівської ми довідалися, що в одному з Лесиних листів, писаних до неї, було пояснення до цієї драми¹⁾. З листа видно, що герої п'єси символізують собою революцію. Дон-Жуан бореться з старим порядком, як бореться з ним і донна Анна, — тільки методи боротьби у них неоднакові. В той час як донна Анна визнає боротьбу раціональною тільки в тій разі, коли в руках є влада, Дон-Жуан, навпаки, відстоює ту думку, що влади не мусять бути жодної. Перемагає перша точка погляду. Послухавшись донни Анни, Дон-Жуан надягає командорського плаща й кам'яніє. Таким чином в цьому творі Леся Українка, виявляє анархістське розуміння революції — вона виступає проти „політики“.

Як передає К. В. Квітка, думка про „Камінного господаря“ виникла у Лесі в зв'язку з читанням „Каменного гостя“ Пушкіна. Сталося це в Хоні, куди було їй надіслано Поліванівське видання творів Пушкіна.

Така була творча путь, що її пройшла Леся Українка протягом свого недовгого життя. Почавши з несамотійних, слабеньких віршів, на яких позначилися впливи і українських, і німецьких, і французьких, і польських письменників, під кінець своєї літературної діяльності дала вона цілком оригінальні й високо художні твори — шедеври в повному розумінні цього слова. Сюди належать „Віла-посестра“, „Лісова пісня“, „Адвокат Мартіян“, „Камінний господар“ та „Оргія“: Творами цими, як і іншими, Леся Українка здобула собі безсмертне ім'я, бо через них ми прилучилися до європейського письменства, до культури всесвітньої. В історії українського письменства вона починає нову добу.

¹⁾ Як було вже завважено раніш, листи Лесі Українки до Л. Старицької-Черняхівської пропали: їх було понищено коло 1920-го року у Квіві.

Ще з більшим подивом ми приймем творчість Українки, коли пригадаємо, що її поеми й драми з'явилися в нашому сірому, безпросвітньому житті якось раптово, несподівано. Момент появи їх нагадує ті сутужні часи, коли уперше залунав могутній голос „Кобзаря“. Вони з'явилися в ті мертві часи Миколаївської реакції, коли і в письменстві, і в житті панували безнадійність і тиша, коли суспільство українське з розпуки впадало в апатію і не було ні в чому творчого пориву. Леся Українка могла творити в цей час тільки тому, що *вірила проти надії*, робила наперекір самому життю. Була вона тривожною й непокірною читаючи невірні думи в серцях сучасників, своїми словами-блискавицями будила їх зо сну, розбивала *прометеїстичним поривом* темні сили реакції, піснею перемагала всі дисонанси життя. Вона стояла значно вище середнього рівня свого часу і тому так свідомо й непохитно йшла до своєї мети, протиставлячи себе цілому суспільству.

Леся Українка жила в переломову добу, коли імперіалізм і соціалізм змагалися не на життя, а на смерть, коли мали впасти підвалини старого ладу й народитися основи нового життя. За нове соціалістичне суспільство боролася вона, доводячи, що ніщо не зробиться само собою, що викупляючу силу для клас і націй має тільки кров. Вона знала, що перекинеться світ, повстане страшне рушення землі і з громом упадуть міцні будови імперіалізму. І ясно було їй, що після цієї соціальної катастрофи спадуть *всесвітні* окупи рабства й настане велике визволення для всіх трудящих і поневолених. Як Кассандра її в своїй кривавій візі передбачала вона велику революцію, що на руїні сваволі й насильства збудує прекрасне нове життя.

Б 241272